

թեան տակ ձեւացած իր ոճն ու լեզուն զերծ չեն բնականաբար գրաբարեան բացատրութիւններէ»⁹: Բոլորովին ճիշդ եւ ուղիղ է հայերէնագէտ, բանաստեղծ, մշակութային գործիչ, բանասէր ու գրականագէտ Մխիթարեան Ն. Մեսրոպ Վրդ. Ճանաչեանի¹⁰ բնորոշումը. «Լեզուն, զոր կը գործածէ ան, ճոխ է եւ կը պարունակէ Բագրատունեան հայերէնի գանձերը, ոյժն ու դիւցազներգական շեշտը, սորված այդ մեծ հայկաբանին անզուգական թարգմանութիւններէն. կրած է նաեւ Ս. Գրքի գունագեղ եւ գեղեցիկ լեզուին ազդեցութիւնը»¹¹: Դ. Վարուժան նաեւ ուսումնասիրեց մատենագիրներուն խորքը, մտածողութիւնն ու գաղափարաբանութիւնը¹²:

Դարձեալ «Մուսաներու քաղաք»ին¹³ մէջ ծանօթացաւ իտալացի ոչ միայն դասականներուն, այլ նաեւ ժամանակակից ու նորագոյն հեղինակներուն¹⁴, որոնք յոյժներգործեցին Դ. Չպուգեարեանի հոգեմտաւոր, գեղագէտ ու գրաճաշակ էութեան վրայ¹⁵: Իտալիայի կարգացած գրողներուն¹⁶ Համընթաց՝ նաեւ Վենետիկ դարձաւ հանքարանն իր բազմերանգ ընթերցանութեան եւ ներշնչարանն իր գեղարուեստին: Տարիներ վերջ, հաւանաբար 1914-ին, Մուրատ-Ռափայէլեան Սաներու Միութեան կազմակերպած ելոյթներէն մէկուն առթիւ, Դ. Վարուժան պիտի կատարէ կենսագրական ու քերթողագրական տարողութեամբ առլցուն այս շատ կարեւոր խոստովանութիւնը. «Վերջապէս չեմ կրնար զսպել Վենետիկոյ վրայ խորհելու եւ գրելու բաղձութիւնս, այնքան տարածուած եւ հաստատուած է անոր բազմաճիւղ ջրանցներուն մէջ, ինչպէս վիթխարի խարիսխ մը անդնդաժայռերուն կողերն ընդգրկող: Վենետիկը մոռնալ՝ ինձի համար կը նշանակէ մոռնալ քերթողական արուեստս, բոլոր գոյներս երգիս, զոր մարդկային հոգին կը դիտէ անկախաբար աչքին բոլոր կարողութիւններուն»¹⁷:

Դ. Չպուգեարեան-Վարուժանի ընթերցանութիւնը եւ ընթերցասիրութիւնը անժխտելի ու հետեւողական արդիւնքներն են այն կարդացող, ընթերցասէր, գրքատու եւ մատենապահ միջավայրին մէջ¹⁸, որուն Մխիթարեան հին ու նոր կերտիչները, ընդհանուր խօսելով, կատարեցին անգնահատելիութեան չափանիշով աննախընթաց եւ անյաջորդ իրագործումներ հայ մատենագրական, պատմական, գիտական, լեզուական, լեզուաստուգաբանական, քերականական, թարգմանական, բառարանային, հրատարակչային, պատմահնարասական, աստուածաբանական, վարքագրական, կրօնական, բարոյախօսական, թատերական, քերթողական, ազգագրական, մատենագիտական, ձեռագրագիտական, լրագրագրական, մշակութային, դպրոցական ու դաստիարակչական մարզերուն մէջ¹⁹: Այս իրագործումներուն, առաւել կամ նուազ համայնապատկերով, ծանօթ էր Դ. Չպուգեարեան-Վարուժան, որոնց օրինակելի հեղինակներէն ազդուած էր հոգեպէս, հոգեկանօրէն, մտաւորապէս, լեզուականօրէն ու գրականօրէն: Այս տեսութիւնս հաստատելու կողմէս, օրինակի համար, երիտասարդ քերթողին մէկ անվերապահ անդրադարձումը, զոր 1906-ի Փետրուարի սկիզբը կատարեց Հ. Աթանաս Վրդ. Տիրոյեան (1857-1926) «գիտուն Մխիթարեան»²⁰ բանասէրին ու թարգմանիչին. «Նամակս վերջացնելէ առաջ, ներեցէ՛ք խնդակցութիւններս յայտնելու Թասսոյի թարգմանութեան»²¹ մասին, որը նոր է ինձի համար, բայց հիմա յոյս ունիմ ամէն «Բազմավէպ»-ին մէջ երգ մը կարդալու, այն ինձի սիրելի կ'ըլլայ, եւ օգտակար ոգին, լեզուն, շեշտը եւ ճոխութիւնը բառերուն բաւական ճաշակներ կարող են դարբնել: Մէկ խօսքով՝ հիացումներս եւ շնորհակալութիւններս»²²:

Նոյնպիսի արտայայտութիւններ քանիցս ունեցաւ Դ. Վարուժան, երբ կը թղթակցէր Հ. Ա. Քասգանտիլեան եւ Հ. Ս.

Երեմեան վարդապետներու, ինչպէս նաեւ այլ Մխիթարեաններու հետ: Օրինակի համար՝ կը մէջբերեմ Հ. Արսէն Ղազիկեանին գրած նամակը, որ ապացոյց մը եւս կը հայթայթէ իր հեղինակին բազմասեռ ընթերցասիրութեան. «Ձեր նամակը ստացայ. գօտեպնդող էր իր խրախուսանքը, քանի որ վարպետի մը գրչէն կը ցայտէր: Ըրէք Ձեր դիտողութիւնները. երբ Ձեր լեզուին հիացող եմ՝ հլու եմ Ձեր քննադատութեան:

Իբր գրաբար գիրք «Իլիական» մը²³ եւ «Աստուածաշունչ» մ'ունիմ միայն: Կը կարդամ ա՛յն ժամերուն, երբ կը զգամ, թէ հոգիս պէտք ունի մըրկի: Կրնայի, իբր Ջատիկի ձօն, Ուիմպոսի եւ Արնայի վարդերէն Ձեզ գոգ մը ուղարկել, եթէ արդէն անոնց քաղցր բեռը զՁեզ չճնշէր:

Այո՛, «Բազմավէպ» կ'առնեմ. դեռ ականջս է հայկական գոռ խրխինջը Գարտուչչիի նժոյգին: Հիացումներ հանճարին եւ իր արժանաւոր թորգոմայ թարգմանիչին»²⁴:

Չատկական բարեմաղթութիւններով մնամ սրտահոգ ողջոյններով»²⁵:

Դ. Չպուգեարեան-Վարուժանի ընթերցանութիւնը եւ ընթերցասիրութիւնը, ի վերջոյ, անժխտելի ու հետեւողական արդիւնքներն են իր կարդացող, ընթերցասէր, մտաւորական ու հեղինակ դաստիարակներուն՝ Մխիթարեան վարդապետներուն, ընդհանուր խօսելով, Հ. Ա. Քասգանտիլեանի, Հ. Ա. Ղազիկեանի, Հ. Ս. Երեմեանի եւ Հ. Ստարեանի, որոնք իրենց երանաշնորհ Հիմնադրին աւշաբաշխ ոգին ու ժիրաժիր անդրին օրինակող, ինչպէս նաեւ Նահակեանքն օրինակող, ինչպէս նաեւ Նահապետ Հ. Ալիշանի հրահրող շունչէն խանդավառ՝ թէ՛ խօսքով եւ թէ՛ գործով աշխատեցան ի նպաստ իրենց յանձնուած սաներուն: Վարժարանին աշակերտներուն մէջ կար առաջինը, մեծագոյնը, երախտագէտ եւ շնորհակալու Դ. Չպուգեարեան-Վարուժան, որուն սիրագեղ յարգանքն ու

խանդաղատանքը կը բացայայտուին իր նամակներէն²⁶:

Այսպէս, Վենետիկի թէ՛ երկրորդական երեք դպրոցաշրջանները եւ թէ՛ Կանտի համալսարանական չորս տարիները ոչ միայն եղան ուսումնառումի ընթացքները Դ. Չպուգեարեան-Վարուժանի համար, այլեւ ինքը զանոնք դարձուց ընթերցանութեան լեզուն եւ լեցնող ժամանակներուն, որոնք աստքացուցին ու կերտեցին այն անհատը, որ այսօր ոչ միայն «արեւմտահայերէնին մեծագոյն բանաստեղծներէն մին է»²⁷, այլեւ կը հանդիսանայ «մեր գրականութեան գագաթը»²⁸, կամ աւելի ուղիղ՝ «պէտք չէ փոփոխութեան ենթարկել Օշականի հաստատումը Վարուժանի մասին. «Դանիէլ Վարուժան արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ գագաթ մըն է»²⁹, կամ աւելի ճիշդ՝ «Դանիէլ Վարուժան մեծագոյն փառքերէն մէկն է մեր քնարերգութեան, եթէ ոչ մեծագոյնը»³⁰:

Բանաստեղծը դարձուց ընթերցումը իր յարաճուն եւ մնայուն սիրանիւթը, որուն պակասէն չէր կրնար ու բացակայութեան մէջ չէր ուզեր ապրիլ. «Դեռ կարդացած գիրքերս են Հիւկօ, Շեքսպիր, Լէոփարտի եւ գեղարուեստի պատմութիւնը»³¹: Շատ ուղիղ է կենսագրին եզրայանգումը. «Համալսարանական կրթութեանը զուգընթաց այս չորս տարիների ընթացքում Վարուժանը հիմնաւորապէս ուսումնասիրում է համաշխարհային գրականութիւնը, դասականներին եւ ժամանակի եւրոպական գրականութեան տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչներին, փորձում է ըմբռնել գրական տարբեր դպրոցների էությունը եւ ստեղծագործաբար մշակում իր սկզբունքները: Գեներեան տարիների Վարուժանը շատ է կարդում»³²:

Կանտի մէջ իր ուսումնառութեան ընթացքին Դ. Վարուժան «կը լափէր» եւ կը կլանէր իր տրամադրութեան տակ եղած գիրքերը: Առաւել, իր այս կամ այն թղթա-

«Սարսուռներ» նորատիպին տաղանդաշատ հեղինակը խոռվեցաւ, այլայլեցաւ ընդվզեցաւ: Պատճառն էր բարեկամ բժշկին շատ սուր եւ մանրամասն քննադատութիւնը, որ, քերթողին ուղիղ համոզումով եւ ճիշդ փաստարկութեամբ, կը բովանդակէր «անճշդութիւն»-ներ ու «ամբաստանութիւններ»⁴⁹: Հասկնալու ենք խոռվքը, այլայլանումն ու ընդվզումը Դ. Վարուժանին, որ գրախօսականին տուած նամակ-քննադատութեան աւարտին գրեց. «Դեռ ճամբուն սկիզբը կ'ուզեմ, որ հրատարակելով դեռեւս մի քանի արտադրութիւններս՝ ալ հասարակութենէն առանց միջնորդի ճշգրտորէն հասկցուիմ: Դեռ կանուխ է, եւ դեռ եւ ոչ իսկ քննադատներս հասկցած են իմ ճշգրիտ խառնուածքս»⁵⁰:

Այո՛, կ'ըմբռնեմ մատեանի նոր հեղինակ դարձած բանաստեղծին հոգեվիճակը, բացի այդ իրողութենէն, թէ ինք ալ ընդունեցաւ իր «Ղայիւն»⁵¹ եւ «Երբեմն անձնագովութիւններս»⁵² փայփայած ըլլալը: Եւ այս ըմբռնումէն նաեւ կը հասկնամ Դ. Վարուժանի, որ կը խոստովանի «Հիւկոյի հոգոյն մասին ունեցած ճանաչողութիւնս»⁵³, յաջորդ բացատրութիւնները, որոնք իրենց խորքին եւ արտայայտչակերպին մէջ կրնան նաեւ զարմացնել անաչառ գրականագէտը. «Գալով Հիւկոյի՝ ճիշդ է, որ ես գինքը ստէպ կարգացած եմ եւ սիրած (թող որ այսօր ինծի համար նշանակալից հմայք մը չունի), բայց դարձեալ չեմ ընդունիր, թէ այս անիծեալ քնարս, սեղանիս վրայ, կու գայ յաճախ ինքը զարնելու. ան փոքր է, իր ձիւղերուն բաւական բարեկամ ենք եղած, այն հանճարին շունչը խանդավառելու թմրած վայրկեաններս: Ես իրեն այնպէս եմ, ինչպէս որ ինք Համարդինին կամ Շաթոպրիանին: Բոմանդիկ դպրոցի սիւն ըլլալով, ինքն իբրեւ գլխաւոր ու վիրդիոզն այդ դպրոցին, կարող էր ինձ սորվեցնել ծնանիլ, բայց ստեղծել եւ յղանալ՝ ո՛չ. ինքն մինչեւ հիմա կը լարէր քնարս, եւ ես ինքս իմ ձեռքերով զարկած

էի իմ արտօսած եղանակս՝ իմ ուզած եղանակովս: Իսկ այսօր սովորած եմ այդ լարերու՝ ազոռն ընելու կերպն ալ: Չեմ գիտեր, կը սպասեմ, որ իմ քննադատներս զայն ինծի աւետեն»⁵⁴:

Այս հակաճառաքննադատական նամակէն կ'իմանանք նաեւ, թէ իր կարգացած Մխիթարեան Հայրերէն առած է (եղեր...) լոկ ու միայն «լեզուն»⁵⁵, իսկ անդրադառնալով «Յաւերթութեան սեմին» հոյակապ գեղօնին գոյառման ընթացքին՝ Վենետիկի մէջ «փոխն ի փոխ» կատարած ընթերցումներուն հեղինակներն էին «Ռուսոն, Թոլսթոն եւ Վոլթեռը ու այս ամէնուն հետ՝ Աստուածաշունչը»⁵⁶:

Կանտի մէջ, 1907-ի առաջին ամիսները, Դ. Վարուժան կը կարգար յատկապէս Պայրընը, ինչպէս կը տեղեկանանք Ռ. Պազարճեանին՝ Փետրուար 23-ին եւ Մարտ 11-ին շարադրած երկու նամակներէն: Առաջինին մէջ կ'իմացնէ. «Ես արդէն իբրեւ կանոնաւոր ուսանող քաղաքակաւ եւ հասարակակաւ գիտութեանց՝ օրինաւոր ընթացք կ'ընեմ: Ներկային դէմ կը կռուիմ եւ կը յուսամ Ապագան: Օրը երեք ժամ յատկացուցած եմ (իմ հաշուս) եւ, արդ, Պայրընի ամբողջ գործերը ունիմ առջեւս, շուրջս եւ մէջս»⁵⁷: Երկրորդին տեղեկութիւնը հետաքրքրական է, քանի յատկապէս դրսեւորումն է Դ. Վարուժանի յարաճուն հասունացումին եւ այդ օրերուն գրական հոգեվիճակին. «Պայրընը իր ոտանաւորներուն մէջ հիանալի չեմ գտներ՝ ամենահիանալի գտնելով *poème*-ներուն մէջ. պիտի ջանամ անոնց տուած ներշնչումը ինծի օգտակար ընել՝ առանց անունցմէ ազդուելու. այդ մասին ամէն ընդդիմութիւն պիտի ընեմ: Իսկ եթէ առանց ազդուելու չկայ օգուտ, է՛, այն ատեն Պայրընը կը կարգամ իբրեւ բանասէր մը, յօդուածագիր մը»⁵⁸:

Ռ. Պազարճեանին Դ. Վարուժանի գրած ու գրականագիտական աշխարհին վերջին ծանօթ⁵⁹ պատասխան նամակին

թուականը եւ վայրն է «22 Մայիս, 1907, Կանտ»: Ինչպէս վերջին պատասխանները, այս նամակն ալ խիստ ու յարձակողական է՝ գրուած անձուկ վիճակին մէջ ակամայ մատնուած անհատի մը պարտադրեալ ինքնապաշտպանութեան ստիպողականութենէն, հակառակ որ ակամայակամութիւն մը կը նշմարուի արդէն գրութեան առաջին նախադասութեան մէջ. «Սիրելի պատրիարք Պազարճեան, կը ցաւիմ, որ պիտի չկրնամ առայժմ Ձեր նամակին երկար պատասխան մը գրել»⁶⁰:

Փիլիսոփային հետ փիլիսոփայական թղթակցութիւն փորձելու ելած է բանաստեղծը⁶¹, որուն օգնութեան կը հասնին իր կարգացած հեղինակներէն ոմանք եւ աւստրիացի քաղաքացիները: Նաեւ այս մէջըրումէն կ'իմանանք քսաներեք տարեկան բանաստեղծին ընթերցողական նախասիրութիւններն այդ օրերուն մէջ. «Կ'ընդունի՞ք, որ իմաստասիրութիւնն ընելու համար պէտք է մասամբ ապրած ըլլալ եւ նախ ուրիշ գիտութիւններու մէջ՝ լաւ հմուտ: Ես Ռուսո-ն շատոնց է կը կարգամ, բայց այսօր միայն ըսածները կեանքիս եւ զգացումներուս խառնուածքն մէջ կը փնտռեմ եւ իմ հոգիիս փորձովը զինքը կը վաւերացնեմ: Ուրիշ մասամբ. այսօր կ'իմաստասիրութիւնը, կենսագրութիւնները, կրօնական եւ քաղաքական պատմութիւնները աւելի կը հետաքրքրեն եւ աւելի կը զբաղեցնեն: Իմաստասիրութիւնը ատոնց վրայ պիտի հիմնուի՝ կեանքն ալ մէջը հաշուելով: Ես կը փափաքիմ, որ երբ իմաստասէրը ինծի խօսի՝ ամէն ըսածներուն փորձը առատօրէն ես իմ մէջս հայթայթեմ: Հոն է միայն նեարդոտ կազմութիւնը...: Գալով բանաստեղծութեանցս՝ իմաստասիրութիւնը հոն տեղ չի գրաւեր, մաստասիրութիւնը մասամբ: Բայց հակառակ ասոր՝ բանաստեղծութիւնը միշտ բանաստեղծութիւն է: Հակառակ մտածելն յիս քմծիծաղ կ'արթնցնէ»⁶³:

Դ. Վարուժանի խիստ ու յարձակողական պատասխանին պատճառն էր Ռ. Պազարճեանին 11 Մայիս 1907 թուակիր նամակը, որ, իր կարգին, բուռն եւ ուսուցողական ոճով գրուած էր⁶⁴: Փիլիսոփայ բժիշկը, որ հեղինակն էր երկու գերմաներէն գիրքերու՝ նուէրուած Շոփենհաուերի եւ Իփսենի⁶⁵, շեշտակիօրէն կրկնելէ յետոյ, թէ «կ'ուզէք բանաստեղծ ըլլալ՝ սովորեցէք, սովորեցէք, սովորեցէք եւ յետոյ գրեցէք»⁶⁶, քերթողին յանձնարարեց կարգաւ Լէոփարտին, Տանթէն, տ'Անունցիո-ն, Կէօթէն, Պայրընը, հնդիկ փիլիսոփաները, Կանդը եւ Շոփենհաուերը⁶⁷:

Կարծես, որքան բարեկամ բժիշկը հապճեպի ու պարտադրանքի մատնուած էր եւ մատնել կ'ուզէր դիմացինը, այնքան բարեկամ բանաստեղծը «պէտքերս ժամանակիս վրայ կը ձեռնեմ»⁶⁸ ապահովեցնելով կը շարունակէր թղթակցին. «Մրազիրներ ունիմ: Կը տեսնեմ, որ Դուք անհամբեր էք Ձեր խորհուրդներուն մէջ, ես յամառ՝ զանոնք սկսելու»⁶⁹: Ապա, կը հանդարտեցնէ իմացնելով, թէ «ամբողջ ձեռքը Պայրըն, Պոտլեր, Էրազմ, Որատիոս եւ իմ սրտակից Ժ. Ժ. Ռուսո-ն կարգաւէ վերջ, ահա կը պատրաստուիմ քննութեանց, մինչդեռ գրասեղանիս վրայ անգամ մը եւս Վերթերը գիս կը փորձէ»⁷⁰:

Յամենայնդէպս եւ ի հեճուկս բոլոր սրտնեղութիւններուն՝ բժիշկ բարեկամին հանդէպ բանաստեղծ բարեկամին յարգալիր ու սիրազեղ դիրքը շատ յատկապէս էր, ինչպէս Դ. Վարուժան կը փաստէ այդ ժամանակաշրջանէն գրուած նամակին այս պարբերութեամբ, որուն մէջ սիրտը կը բանայ իր սիրայարգ մտերիմին. «Պ. Պազարճեանը ես բնաւ յարգելէ չեմ դադրած, դեռ աւելին՝ զինքը սիրած եմ, բայց իմ մտերմական վերաբերութիւնս, ինչ որ կարծեմ իրեն այնպէս երեւցած է, թէ զինքը չեմ յարգեր: Իր մէկ քարտով զիս կը յանդիմանէր⁷¹, թէ ինչու նամակներուն ուշ կը պա-

կաս ընելու: Դանիել երբ գալաթ մը գինի կը կոնծէր, բանաստեղծի կրակը կը բռնկէր:

...Կը քալէինք Վարուժանը շրջապատուած, կարծես ան մեր վարժապետը ըլլար եւ մենք իր աշակերտները: ...Համեստ էր Վարուժան, շատ համեստ: Բնաւ չեմ տեսած իր վրայ հպարտութեան նշոյլը: Բոլորս ալ կը սիրէինք զինք, ինքն ալ մեզ կը սիրէր: Իր նամակներուն եւ քարտերուն մէջ միշտ կը յիշէր իր ընկերները: Վարուժան, մեր մօտ ապրած ատեն, կը գրէր, անգործ չէր մնար: Իր գրածներուն առաջին ունկնդիրները մենք էինք: «Ցեղին սիրտը» արդէն սկսած էր պատրաստել»⁹³:

«13 Հոկտեմբեր, 1907, Կանտ» թուականով երկու նամակներ գրեց Դ. Վարուժան: Առաջինով շնորհակալութիւն կը յայտնէ Թորինոյի իր բարեկամ հիւրընկալներուն՝ «Աղքատներու ճաշարանին նօթիներուն»⁹⁴, իսկ երկրորդին մէջ կը ցաւի, որ Փարիզէն անցած ատեն չէ կրցած գտնել Ա. Չօպանեանը. «Փարիզէն անցնելուս որոշումը գործադրութիւնն եղաւ: Հապճեպի մէջ չկրցայ Ձեզի լուր տալ եւ Ձեզ տունը չգտայ դժբախտաբար: Որչա՛փ ինձ քաղցր էր Ձեզի հետ անգամ մը տեսնուիլ: Գուցէ եկող տարի, պիտի ջանամ ատոր»⁹⁵:

Մեծ գրագէտին, որուն հետ անձամբ հանդիպելու առիթը չունեցաւ եւ երբեք պիտի չունենայ բանաստեղծը, նոյն նամակին մէջ կու տայ կարեւոր լուրը կապակցութեամբ իր ամառնային ընթերցումներուն, որոնք անգամ մըն ալ վեր կը հանեն իր տենդագին ընթերցասիրութիւնը: Այս տեղեկացումը կը հաստատէ նաեւ յուշագրութիւնը Դ. Զիգմէճեանին: Դ. Վարուժանի տողերը առինքնող ու կենսագրական տարողութեամբ լի են. «Այս շրջանս թէպէտեւ կազդուրուելու համար էր, բայց երբ Թորինի մէջ ձեռքս անցաւ ճոխ գրատուն մը՝ առիթը չփախցուցի քանի մը ուսումնասիրութիւններ ընելու:

Շատ ուշադրութեամբ կարդացի «Աւետան», հնդկականներէն՝ «Ռամայանան», «Մահապարաթան» եւ քանի մը հատուածներ «Վետաներէն»⁹⁶: Վաղը՝ միւս օրը՝ համալսարանի դասերս կ'սկսին, եթէ ժամանակ գտնեմ, պիտի գրեմ բռնմա մը⁹⁷, որուն ծրագիրը կազմած եմ: Եթէ «Անահիտները» հրատարակուած են, խնդրեմ ուղարկեցէք նոր հասցէիս: Ձեր քաղցր արձակը կարօտցայ: Ընդունեցէք սիրալիր բարեկներս»⁹⁸:

«22 Նոյեմբեր, 1907, Կանտ» թուակիրին սկիզբը կը յայտնէ վարպետին, թէ միշտ «կը փափաքէի ժամանակին կարդալ» «Անահիտ»-ը, քանի «միակ հայ հանդէսն է, որուն անհամբեր հաճոյքով կ'սպասեմ. գուցէ մեծ մասամբ գեղարուեստական է՝ անոր համար, եւ կամ Ձեր հոգին հոն աւելի լայն պարզուած կը գտնեմ»⁹⁹:

Ապա, իմացնելէ յետոյ, թէ «լուիկ մնջիկ» կ'աշխատի եւ բոլորէն «հեռու-հեռու» մնացած է, տրտնջահունչ այս նախադասութեամբ կը բանայ իր ներաշխարհը. «Կեանքին մէջ կը կրեմ, անկէ կը ձանձրանամ. ո՛չ մէկ ժամանակ Պոտլերի տողերը ըմբռնած էի՝ քան հիմա»¹⁰⁰:

Հակառակ յոռետես, յուսալքուած դոյալիճակին ու դասերուն «ճնշիչ» ըլլալուն՝ գրական եւ ընթերցողական աշխատանքը «չեմ թողած: Հնդկները կը կարդամ եւ Աւետանն եւ լմնցնելու վրայ եմ վիպերգ մը¹⁰¹. օր մը կը ղրկեմ Ձեզի՝ լսելու համար Ձեր մտացի դիտողութիւնները: Եթէ օր մը հոգիս տիրականօրէն Արեւելքի երփնագեղ գեղեցկութիւնն Արեւմուտքի մեծութեան եւ նրբութեան հետ շաղուէ՛ նպատակիս հասած եմ»¹⁰²:

Իր ընթերցումներէն գծած գրականագիտական համայնապատկերը եւ իր կարդացած հեղինակներէն առած գեղարուեստական տպաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ, ի հեճուկս իր՝ հայաշխարհէն հեռու եւ բացակայ ըլլալու, արեւմտեան եւ արեւելահայ գրականութիւններուն մասին մթերած

հմտութիւնը դրսեւորող գաղափարներ ու դատումներ ունինք այս ժամանակաշրջանէն, երբ Դ. Վարուժան 3 Յունուար 1908-ին գրեց արուեստաբան, բանասէր ու «Գեղարուեստ» հանդէսին խմբագիր Գարեգին Լեւոնեանին (1872-1947). «Ձարմանալի է, որ մեր մէջ հայրենասիրական երկերը (նուազ բացառութեամբ) գեղարուեստական արժէքէ անջատ յղացուած են: Քերթուածիս¹⁰³ մէջ, ինչպէս նաեւ բոլոր նմանօրինակ գրութիւններուս, ջանացած եմ երկու տարրերը շաղուել՝ օգտակարն եւ գեղեցիկը. անոնց մէջ խտացնել անհատական հոգիիս հետ բոլոր objective գեղեցկութիւնները, համարելով, թէ այսպէսով միայն կարելի է ուժեղ գործեր արտադրել եւ խուսափել բոլոր այն cliché գեղեցկութիւններէն, որոնք, ցաւով կ'ըսեմ, յարդիպէս գրական հրապարակին վրայ ծախուեցան եւ կը ծախնուին տակաւին: Բացի քացան եւ կը ծախնուին հոգիներէ (ուսակալ թէ տաճկահայ), դեռ այսօր կը վխտան հնավաճառ բանաստեղծներ, որոնց ապրանքները ո՛չ տաղաչափութեան իրոսութիւնն ունին, ո՛չ գեղարուեստի շնորհքը: Անոնք, ես կարծեմ, կը ստեղծեն առանց իրենց արիւնին, մինչև կը ճշմարիտ բանաստեղծութիւնը մարտիրոսութիւն մ'է. ամէն բառի մէջ սրտին կաթիլ-կաթիլ արիւնումն է ստեղծելը»¹⁰⁴:

Այս տողերս գուցէ յաւակնոտ կարծէք. - քա՛ւ ինձ. - լոկ համոզումս է՝ որ պէտք է ժայռին զարնել, ջախջախել քնալը, երբ ան մեծ չէ: Ուստի, կը խնդրեմ իմ բոլոր ընթերցողներէս, որ դեռ իմ այս առաջին քայլերուս մէջ իմ անկարողութիւնս ինձի անդրադարձնեն եւ ես ինձ հաւատարիմ պիտի ըլլամ. «ժայռին զարնել քնարը, երբ ան մեծ չէ»¹⁰⁵:

Այսպէս արտայայտուողը հազիւ քսանչորս տարեկան երիտասարդ բանաստեղծն է, իր առաջին քայլերուն եւ անկարողութեան լիովին գիտակցող Դ. Վարուժան:

Ժան, որ, սակայն, իր բազմազան ընթերցումներուն եւ օտար թէ հայ բազմաթիւ հեղինակներու իր ուսումնասիրութեան շնորհիւ, ոչ միայն կը քննարկէ ու կը դատէ իր ժամանակակից հայ քերթողներն ու գրողները, այլ նաեւ կը մատնանշէ նորագոյն ուղիներ եւ նորարար սկզբունքներ հայ բանաստեղծութեան, մասնաւորապէս, ու հայ գրականութեան մէջ, ընդհանրապէս:

Սակայն, հոս նկատել տալու եմ նաեւ, թէ այլախոհ, չըսելու համար՝ «այլասեր», եւ այլազան ընթերցումներուն ազդեցութիւնը յոյժ բացայայտ է երիտասարդ քերթողին վրայ, որուն հոգեմտաւոր, գիտակցական ու զգացական էութեան մէջ բացասական փոփոխութիւններ ալ ներգործեցին. «Նոր նշանակալից բան մը չեմ գրած, - Ա. Չօպանեանին կ'իմացնէ 1908-ի Փետրուարի սկիզբը: - Աղօթք մը միայն առ «Վահագն». թերեւս «Բազմավէպին» հրատարակութեան տամ: Հեթանոս կեանքը օրէօր զիս կը գրաւէ. եթէ այսօր կարելի ըլլար՝ կրօնքս կը փոխէի եւ սիրով կ'ընդգրկէի բանաստեղծական հեթանոսութիւնը: Յուդայականութիւնը անգոյն է, թէպէտեւ մարգարէները զայն մասամբ գեղեցկացուցած են: Հին երկերով շրջապատուած եմ. ո՛ր էր թէ հրաշքով այս միջակ վիճակէն փոխուէի եւ Թինտար մը, կամ Եսայի մ'ըլլայի: Անշուշտ կը ժպտիք այս կատակներուս...»¹⁰⁶:

Ժխտական ներգործումներուն համընթաց՝ յաւելեալ կու գան շատ անպատ գործօնները իր չքաւորութեան, առանձնութեան, վիժած սիրահարութեան եւ յուսալքումին...: Ա՛յնքան, որ վտանգուած էր լռելու իր նորասաց եւ գեղահունչ սրինգը քերթողական...:

Գրականագէտին այս ուղիղ եզրայանգումները հաստատելու կու գան մէլբերեալ տողերը, որոնց մէջ իր վիրախոց սիրտը կը բանայ իր հարազատ մտերիմին՝

Դ. Ճիզմէճեանին, երբ 6 Յունուար 1908-ին կը գրէ. «Դրամ չունիս, բայց սիրտ մ'ունիս լայն եւ զուարթ: Դո՛ւ կրնաս, Դերենիկ, համոզուած եմ, որ դու կրնաս զուարթօրէն տանիլ բախտին հարուածները եւ բոլոր այն բրտութիւնները, որ քեզի դէմ կը հանեն: Իսկ ես չեմ կրնար, կը հասկնաս, Աարող չեմ կրելու իմ այս սեփական կեանքս իսկ: Մէկ կողմէն ապագան է, որ զիս կ'ահարեկէ, միւս կողմէն ձեռք մը սիրտս ամբողջ պատառ-պատառ ըրաւ եւ հեռացաւ. թողուց զիս մինակ: Այստեղի հայերը հայ չեն, ո՛չ լեզուս, ո՛չ զգացումներս կը հասկնան. ուռններու եւ պուլկարներու հետ խառնուած՝ խորթացած են: Սրտի կծկումներս ու ձանձրոյթը փարատելու համար ժամանակ մը սկսայ չարաչար աշխատիլ, բայց զգացի, որ սիրտս կը տկարանայ եւ դժուար կը ներշնչէ. օրէօր կը զգամ իր հիւանդանալը. եթէ այդ միակ բանաստեղծութիւններուս աղբիւրն ալ ցամքի, քայքայուի՝ ես ի՞նչ պիտի ընեմ...»¹⁰⁷:

Մէկ ամիս ետք ալ՝ «բաւական ժամանակ» կուրծքը չարչարող «ցնցղատապէ» մը տառապած «մենամոլ»-ը, որուն տխրաթոր նամակները յուզումնափառած էին իր բարեկամները Թորինոյի մէջ, չկրցաւ ընդունիլ անոնց հրակէրը՝ «ընկերներս եւ Թորինը վայելելուս համար»¹⁰⁸ եւ խռովալոյզ հոգեվիճակին մէջ իր տուայտանքին արձագանգեց այս հատուածով. «Դերենիկդ իմ, դու իմ տեղս վայելէ Թորինը, քու սիրտդ ո՛րչափ տխուր ալ ըլլայ՝ ուրախութեան ճառագայթներէն շուտ կը տաքնայ: Ապագային համար այնքա՛ն աշխատութիւններ ունիմ, քերթողական այնքա՛ն գեղեցիկ ծրագիր, զոր գործադրելու համար նիւթական ոյժս կը պակսի: Սիրտս օրէօր կը տկարանայ եւ կարողութիւն չունի զգացումներուս խորխտութիւնն երգելու. ան հարիւր տարեկան շութակի մը պէս օր մը պիտի փշրուի, եւ իր վերջին երգը ո՛չ ոք պիտի լսէ»¹⁰⁹:

Դարձեալ Դ. Ճիզմէճեանին զրկած վերջին գիրէն համարեա մէկ ամիս ետք գրած նամակին վերջաւորութեան հակառակ իր շեշտումին, թէ «այս անգամ չուզեցի իմ ցաւերէս քեզ պատմել»¹¹⁰, կ'անդրադառնանք, որ տակաւին Դ. Վարուժաններքին եւ արտաքին այնպիսի շեշտումներով կը տարուբերուէր այդ ժամանակամիջոցին մէջ. «...Հոգիս միշտ տխուր է այս աբեղայի մենութեան մէջ, եւ ժպտելու ամէն ճիգ ինծի բռնազբօսիկ ու այլեւս անկարելի կը դառնայ...»¹¹¹:

Տխրամած ու վշտակոծ պայմաններուն ի հեճուկս, մանաւանդ թէ, անոնց մէջ եւ հետ, Դ. Վարուժան չէքեց իր ընթերցումները եւ չհեռացաւ իր կարդացած հեղինակներէն, որոնցմէ մին էր, այդ շրջանին, ինքնին Ա. Չօպանեան, ինչպէս կ'եզրակացնեմ անոր 1908-ի Փետրուարի սկիզբը գրած նամակին առաջին պարբերութենէն. «Չարչրկող «ցնցղատապ» մը արգելք եղաւ ինծի՝ ժամանակին Ձեզի շնորհակալութիւնս յայտնելու «Պէշիկ-թաշլեանի» մասին»¹¹², սիրով նուիրուած եւ սիրով ընդունուած: Երկը գեղեցիկ է ու մանաւանդ հիւթեղ: Հիացումս քննադատի Ձեր ձիրքերուն, որոնց վրայ կ'աւելցնէք հմտութիւններու պաշար մը: Մի՞թէ այդչափ Դուք բանաստեղծները կը սիրէք. Ձեր քննադատութիւնը մերթ բացարձակ պաշտումի մը կը փոխուի. երանի՜ թէ ան խեղճ Մկրտիչի ոսկրները գերեզմանի մէջ սփոփէր»¹¹³:

Բայց Դ. Վարուժան նաեւ կը կարդար այլ գրողներ ու յատկապէս այն հեղինակները, զորոնք Ա. Չօպանեան կը թելադրէր. «Ձեր յանձնարարած գրքերը»¹¹⁴ սիրով պիտի կարդամ, թէպէտեւ մէկ մասը կարդացած եմ արդէն, ինչպէս մասնաւորապէս *Le Conte de Lisle*. քերթուածները լաւ տաշուած են ու լաւ երփնուած: Արուեստի կրթիչ վարպետ կրնայ ըլլալ, որուն համար կը նշանակէք: Բայց դժբախտաբար գրչին

մէջ իր հոգին անմասն է, ինչ որ չեմ սիրեր: Նման են իր ոտանաւորները այն մարմարեայ ամայի պալատներուն, որոնց ճերմակ սիւներուն մէջէն ցուրտ քամին կ'անցնի միայն: Ամէն շեշտի պէտք է, որ սիրտը կաթիլ մ'արիւն հոսէ, մինչեւ որ քերթողը իր գործին առջեւ յիսուսօրէն կանգուն հիւծի վերջնայ եւ իր յետին բառը՝ տփոյն շրթունքներուն վրայ ո՛չ ոք կարողանայ լսել: Թէպէտեւ այս վերջնական պայմանը չէ մեծագոյն քերթող մ'ըլլալու: Որչափ կը նախանձիմ այն Անհասանելիներուն, որ բոլոր տարրերը իրարու շաղուած միացուցած են»¹¹⁵:

Դ. Վարուժան ոչ միայն Ռ. Պազարճեանին, Դ. Ճիզմէճեանին եւ այլ բարեկամներուն թելադրած ու հայթայթած է գրական անուններ եւ գիրքեր, այլ նաեւ Ա. Չօպանեանին: Այս իրողութիւնը կը փաստէ բանաստեղծին ընթերցասիրութեան արգասիքը եւ հեղինակներուն մասին ամբարած գիտելիքը: 29 Փետրուար 1908-ին բազմակողմանի գրող ու քննադատ Ա. Չօպանեան կատարեց խնդրանք մը¹¹⁶, որուն Դ. Վարուժան Մարտ 13-ին պատասխանեց՝ նաեւ յայտնելով իր կարծիքը: Է. դարէն հնգիկ բանաստեղծ «Bhartrihari-ին երեսագիրը կու տամ: Իր սիրայիճներուն մէջ ես կարծեմ մեր Քուչակին վրձինը կայ՝ զգայնութեան եւ պատկերներու յանգումութեան տեսակէտով: *Les stances de Bhartrihari, trad. par Paul Regnaud, Ernest Leroux Editeur: Միշտ Ձերդ սիրով Դ. Վարուժան*»¹¹⁷:

Իսկ Մարտ 22-ի նամակին առաջին պարբերութիւնը կու տայ ապացոյցը ոչ միայն Դ. Վարուժանի ընթերցասիրութեան, այլ նաեւ գրական չօպանեանասիրութեան եւ քերթողական չօպանեանագիտութեան: Հայ գրականագիտութեան ծանօթ է Ա. Չօպանեանի Փարիզի մէջ 1908-ին լոյս ընծայած «Քերթուածներ (1889-1907)» ժողովածուն, զոր մակագրեալ

զրկեց իր թղթակից բարեկամին: Նորատիպը ստանալուն պէս, Դ. Վարուժան արձագանգեց իր սրտաբուխ շնորհակալութեան: Բառերը պէտք չունին մեկնաբանութեան: Իրենք իրենց մէջ շատ խօսու են. «Ձեր քերթուածները ընդունեցայ շնորհակալութեամբ եւ ուրախութեամբ: Ան Ձեր հոգուոյն իսկութիւնն է, գանձն է, զոր խանդադատանքով քովս պիտի պահեմ: Հոն անթիւ գոհարներ կան՝ մաքուր եւ վսեմ ծովու մը յատակէն դուրս բերուած, որոնց մասին իմ գնահատումս բարձր է: Մեր ժողովուրդը պէտք է Ձեր վրայ երկար մտածէ ու երկար խօսի. իսկ եթէ այդ բանը պէտք եղածին չափ չ'ընեն ան, յանցանքը իր կուսակցականութեան մոլեռանդութիւնն է: Ասիկա զիս կը զայրագնէ, երբ անդին կը տեսնամ այսինչ կամ այնինչ դրօշակի պատկանող ոչնչութիւններ ուսերու վրայ ամէն օր կը խնկարկուին իսրայէլացիներու հորթին նման»¹¹⁸:

Նոյն նամակին մէջ կը գտնեմ նաեւ փաստը Դ. Վարուժանի յոյժ արագ եւ վերլուծող ընթերցանութեան, հակառակ որ դեռ տաս օր առաջ մեղմօրէն կը գանգատէր նոյն ինքն Ա. Չօպանեանին, թէ «ազատ ժամանակ մը միայն կարեւոր է ինծի»¹¹⁹: Մարտ 22-ի նամակին եւ զայն կանխող նամակին միջեւ հազիւ տաս օրեր անցած էին: Համարեա մէկ շաբաթ տեւած ընթերցանութեան աւարտին՝ քերթողը բացաւ իր սրտին ծալքերը եւ տուաւ իր մտքին խոհերը, որոնք ունին զգլխիչ բոյրը եւ ներհուն խորքը. «Երբ ամբողջ գիրքը կարդացի լմնցուցի, Ձեզ կարծես տեսայ դէմ առ դէմ, Ձեր հոգին թէպէտեւ տարբեր տարիներու մէջ մի առ մի լուսանկարուած, բայց իր եսին մէջ՝ միշտ նոյն, միշտ համակրելի: Եւ հետեւինդ Ձեր սրտին իմաստասիրութիւնը համառօտեցի սա տողերուն մէջ:

Ողբալ գո՛ր է, եւ վա՛տ է, բայց եւ խո՛յս տալ շընակաւ

Ու գոեհիկ ծաղրանքէն, ազնի ու քաջ տրտմութեան

Քող մը յստակ՝ լաւագոյն պատմութեանն է հոգիին:

Կը խորհիմ, թէ Դուք շատ տխուր պէտք էիք ըլլալ եւ նոյնիսկ յուսահատ՝ եթէ Ձեզ նուիրած չըլլայիք իտէպլի մը եւ հոգեքանդակ աշխատութեանց ճնշումին: Ո՛հ, անտանելի է, անտանելի է յանձնուիլ Արուեստին, հոգին յղկել, ազնուացնել, նրբացնել ու դեռ ապրիլ կոշտ ու կոպիտ էակներու մէջ. գիտեմ, թէ այդպէս մարդը ի՛նչ ծածուկ հիւժումներ եւ ի՛նչ թաքուն արիւններ կը կաթէ»¹²⁰:

Երիտասարդ քերթողին դրուատալից տողերը թուի՞ք տուած ըլլալու են իրմէ 12 տարի աւելի մեծ բանաստեղծին՝ Ա. Զօպանեանին, որ Դ. Վարուժանի Մարտ 22-ի նամակին տուած պատասխանին մէջ կ'արտայայտէ իր այս մշտավառ տենչը. «Երանի՛ թէ կարենամ հրատարակել ի մօտոյ իմ անձնական գործերուս... հաւաքածուները ամբողջապէս...»¹²¹: Այս թուովառ յոյսերուն մէջ իր ձեթը թափեց Դ. Վարուժան երկու անգամ: Առաջին՝ Ապրիլ 1-ին, երբ յայտարարեց, որ «Ձեր սրտի երկերուն շարքին կ'սպասեմ: Երիտասարդ սերունդը Ձեզ յաւէտ երիտասարդ պիտի գտնէ եւ հաճոյքով պիտի կարդայ»¹²² եւ երկրորդ՝ Մայիս 25-ին, երբ իմացուց, թէ «կ'սպասեմ Ձեր գրական նորութիւններուն, որոնց որոշեցիք ձեռնարկել»¹²³:

Վենետիկի մէջ ստացած ու շահագործած ընթերցասիրութեան եւ կատարած ընթերցումներուն պատմական առկայութիւնը միշտ մնաց Դ. Վարուժանի յիշողութեան մէջ, որ ստէպ զինքը կը տանէր անցեալին՝ անդրադառնալու այս հեղինակին կամ այն գրքին ու հանդէսին: «25 Մայիս, 1908, Կանտ» թուակիր նամակին մէջ կը գրէ Ա. Զօպանեանին. «Ես այնպէս կը յիշեմ, թէ հին «Անահիտներուն» մէկին մէջ կարդացած եմ Աբովեանի կենսագրութիւնը. կրնայ ըլլալ սխալ: Եթէ այնպէս է՝ մեծ հաճոյք պիտի ընէք ինձի այդ թիւը ուղարկելու: Մտադիր եմ իր վրայ վիպերգ մը գրել, հոգեքանական կտոր մը գրուցէ: Ընդունեցէք համակրութիւններս: Ձերդ սիրով՝ Դ. Վարուժան»¹²⁴:

Դ. Վարուժանի Ա. Զօպանեանին գրած ու մեզի հասած վերջընթեր նամակը կը կրէ «26/9 Հոկտեմբեր, 1913, Պոլիս» թուականը: Ապացոյցն է բազմազբաղ տնօրէնին, դաստիարակին ու հասարակական գործիչին անյագ ընթերցասիրութեան: Բայց նաեւ փաստն է այն մեծ համարումին ու ճիշդ գնահատանքին՝ լոկ քանի մը տողերու մէջ ուղիղ արժեւորելով բանաստեղծ, գրագէտ, քննադատ, թարգմանիչ, հրատարակիչ եւ օտարներուն քով հայկականին գովազդող Ա. Զօպանեանի հսկայ աշխատանքը եւ արդիւնաբեր գործունէութիւնը:

Գրագէտ բարեկամը Ֆրանսերէնի թարգմանած եւ Փարիզի մէջ 1913-ին տպած իր հեղինակութիւնը՝ «La vie et des rives» զրկեր էր պոլսաբնակ քերթողին, որուն պատասխանը լեցուն էր դրուատիքով, բերկրանքով ու շնորհակալութեամբ: «Սիրելի բարեկամ, «Արձակ բանաստեղծութիւն» Ֆրանսերէն հատորնիդ ստացայ եւ խորին ուշադրութեամբ կարդացի: Անոնցմէ մաս մը թէպէտեւ անծանօթ չէին ինձի համար, սակայն Ֆրանսերէն լեզուով տարբեր հրատարակում կը ներկայանային մտքիս: Յեղին գոհարներուն հետ, երբ Ձերիններն ալ երբեմն միացուցած՝ կը զարդարէք համամարդկային քաղաքակրթութեան ծիրանիին մէկ մասը՝ կատարած կ'ըլլաք ամբողջ ազգին յարգանքին ու երախտիքին արժանի գործ մը: Այս տեսակէտով Ձեր ուղղութիւնն ու գործունէութեան սկիզբէն ի վեր ամէնէն գովելին, խորխոր եւ ազնուականը եղաւ, որուն համար անգամ մը եւս կու գամ հիացումս յայտնել

Եւ ուղարկել շնորհակալութիւնս Ձեր այդ վերջին հատորին ընծայման համար: Կը կցեմ նամակիս անկեղծ ու լայն խանդաղատանքս Ձեզ հանդէպ: Միշտ սիրով»¹²⁵:

Եւ ուղարկել շնորհակալութիւնս Ձեր այդ վերջին հատորին ընծայման համար: Կը կցեմ նամակիս անկեղծ ու լայն խանդաղատանքս Ձեզ հանդէպ: Միշտ սիրով»¹²⁵:

Կանտի մէջ, Մեթերլինկի, Վերհառնի եւ այլ տաղանդներու ստեղծագործութիւններուն նոր ծանօթացումին համընթաց, նոր ճանչցած հեղինակներուն մէջ կար նաեւ Ֆրանսացի աշխարհահռչակ իմաստասէր բանաստեղծ, արձակագիր, վիպասան ու թատերագիր Փօլ Գլոտէլ (1868-1955), ինչպէս կ'իմանցէ Դ. Վարուժանի համալսարանական նախկին բարեկամներէն ջերմագոյնը՝ Փիէր Մայէս, 1958-ի Փետրուարի առաջին Կիրակին՝ Կանտի համալսարանին մէջ տեղի ունեցած նահատակ բանաստեղծին յուշակոթողին զետեղումին առթիւ իր ճառախօսած ելոյթին մէջ. «Նրա հիացումը նոյնքան մեծ էր Վերհառնի անձի մասին որպէս մարդու, որքան՝ որպէս բանաստեղծի:

Իմ բարեկամը այդ ժամանակ նոյնպիսի հիացումներով համակուած էր հանդէպ Բոլ Գլոտէլի, որ դեռ քիչ ծանօթ էր գրական շրջանակներում: Ես նրան տուի «Քերթուածներ եւ Արձակ էջեր» ամսագրի այն համարը, ուր կարծեմ առաջին անգամ էր երեւցել նրա յայտնի «Մուսաները» արձակ բանաստեղծութիւնը: Դանիէլը կարդաց այն մի անխառն հրճուանքով, բանաստեղծական թուիքով: Ո՛հ, ինչպիսի՛ թափով արտասանում էր...: Յայտնի էր, որ Վարուժան դեռ լիովին չէր հասկանում Գլոտէլը եւ հարկ էր նրան օգնել, որպէս զի կարողանար թափանցել այդ տաղերի բաւականին բարդ նախադասութիւնների ճշգրիտ իմաստին: Արդարեւ, Դանիէլը երբ Կանտ եկաւ, նրա Ֆրանսերէնը աղքատիկ էր, նախնական, ուսած լինելով Վենետիկի Միլիթարեան Հայրերի գոլէժում, ուր որպէս խոստմնալից սան, արժանացել էր ուսանողական թոշակի, որով եկել էր Կանտի համալսարանում ուսանելու»¹²⁶:

Բայց նաեւ Դ. Վարուժան գիրքեր կը կարդար եւ կ'ապսպրէր իր դասախօսական եւ ասուլիսային ելոյթներուն համար, գորոնք տուաւ պելճիքացի հանրութեան համար, քանի «մեծ վիշտն այն է, որ հոս հայութիւնն չկայ: Նամակներով անոր քաղցրութիւնը կը վայելենք»¹²⁷: Այս առընչութեամբ՝ արդէն «7 Դեկտեմբեր, 1905, Կանտ»-էն խնդրեց Ա. Զօպանեանէն. «Պիտի փափաքէի, որ ինձի զրկէիք Ձեր հայերէնէ գաղղիերէն թարգմանութիւններուն անունները»¹²⁸ իրենց գիներով, որոնք հոս շատ մը օտարականներու առջեւ այնքա՛ն ազդեցութիւն պիտի ընեն՝ որքան (կռուփի սեղմումով կ'ըսեմ զայս) երկրորդ հայկական ջարդ մը պիտի չընէր...»¹²⁹:

Ռ. Պազարճեանին գրած նամակին մէջ կը տեղեկացնէ արդար հպարտանքով. «Վերջերս սկսայ ճառախօսութիւններ ընել մեր ազգին»¹³⁰ վրայ հոս քանի մը ընկերութիւններու մէջ: Յուսամ, թէ օգտակար պիտի ըլլամ հայրենիքին»¹³¹:

Դ. Վարուժանի դասախօսութիւններուն նկատմամբ յուշագրական վկայութիւն մը տուաւ իր մտերիմը՝ Փիէր Մայէս. «...Նա մեծ ջանասիրութեամբ սկսեց պարագլ ֆրանսերէնով, ու այնքան արագօրէն յառաջդիմեց, որ մի քանի ամիս յետոյ համարձակութիւնն ունեցաւ պատմութեան ուսանողներու շրջանակում մի ասուլիս կազմակերպելու՝ «Համառօտ ակնարկ Հայաստանի մասին» թեմայով: Այնուհետեւ, Ֆրանսերէն լեզուի»¹³² իր լաւ իմացութեան շնորհիւ, առանց դժուարութեան կարողացաւ հետեւիլ համալսարանական դասընթացներին»¹³³:

Կանտեան ուսումնաշրջանին վերջաւորութեան էր, 1909-ի Մայիսին, երբ Դ. Վարուժան իրեն մակագրուած եւ զրկուած մատեանի միջոցաւ ծանօթացաւ Լեւոն Էսաճանեան (1890-1935) բանաստեղծին ու քննադատին¹³⁴. «Սիրելի քնարակից, Ձեր նամակը եւ գիրը ստացայ. խորապէս շնոր-

Հակալ եմ ինծի ըրած ընծայականներուդ¹³⁵: Ձեր «Այրած քնարը» Արաբիոյ խանձած բուրուճներով բոլորովին տոգորուն էր: Հայրենի աւերակներէն նոր դուրս ելած մարդու կը նմանէիք. Ձեր քղամիդին ծայրերը այրած էին, եւ մագերնուդ մէջէն մոխիր կը վտակուէր: Ընդունեցէք հիացումս. այս բառը մեր ամէն նոր բանաստեղծներուն չեմ համարձակիր ըսելու՝ վայրկեան մը վերջը չզղջալու համար: Համակրութիւնը, որ մէջս ծնած է Ձեզ հանդէպ, «Ազդակ»-ի մէջ կարդացած մէկ քերթուածներէդ կ'սկսի նախ. Ձեր տաղանդը ինծի շատ մտերիմ կը թուի. չգիտեմ, ինչու համար - երկու եղբայրներ, որ իրարու չեն նմանիր, բայց եղբայրներ են վերջապէս: Ահա առնչութիւնը, զոր մեր մէջ կը գտնեմ: Դեռ Ձեր գիրքը չստացած՝ կ'ուզէի Ձեզի նամակ մը գրել. մտադրութիւն մը, որ զբաղումներս չթողուցին, որ իրագործուի - նոյնիսկ այս նամակովս ալ երկար պիտի ըլլայ ամէն ինչ ըսել, որ կը վերաբերի Ձեզի. մատնանշել, թէ տաղանդներուդ ո՛ր կէտերն են (հաւատացէք, որ շատ են այդ կէտերը եւ տիրական), զոր ես անխառն զմայլանքով կը սիրեմ. յետոյ Ձեզի դիտել տալ կ'ուզէի արուեստի եւ մանաւանդ լեզուի քանի մը աններդաշնակութիւններ, որոնք, ճիշդ է, Ձեր թուիչքը չեն կասեցներ, բայց շատ մը չքնաղ պատկերներ եւ իրական զգացումներ կը բծաւորեն եւ մոլորի մէջ կը թողուն: Փնտռուած եւ իրական պատկերներ իրարու հետ պէտք չէ շփոթել:

... Սիրելի քերթող, չկարծէք, որ իբր քննադատութիւն կ'ըսեմ. Ձեր տաղանդը սաստիկ սիրելուս՝ կը բաղձամ զայն Միքէլ Անճելոյի մը ձեռքէն ելած մարմարի մը նման անբիծ ու կատարեալ տեսնել: Պոլսոյ նոր գրողներուն մէջ հազիւ 3-4 հոգի կայ, որոնց բանաստեղծութեան վրայ խոր հաւատք ունենամ: Դուք մէկն էք անոնցմէ, որուն ճակտին վրայ արեւը իր մէկ ճառագայթով (գեղեցկութեան քուրմ՝ գրած է.

զոհեցէք Ձեր սիրտը ժողովուրդին համար. այդ է Ձեր պաշտօնը. միշտ յաջողութիւն»¹³⁶:

Պելճիքայէն Հայրենիք վերադառնալուն՝ Դ. Վարուժան իր ապրած ու պաշտօնավարած վայրերուն մէջ, Բրզնիկ-Սեբաստիա-Թոգաթ-Պոլիս, ծաւալեց արտակարգ ու բազմափուլ գործունէութիւն մը, որ իր լայնատարած ծիրէն ներս կը պարփակէր ուսուցչութիւն, դասախօսութիւն, հասարակականութիւն, ճառախօսութիւն, քննադատագրութիւն, աշխատակցութիւն եւ բանաստեղծութիւն:

Եւ սակայն ժամանակ կը գտնէր կարդալու եւ քննարկելու արեւելահայ ու թրքահայ գրողները: Իր նամակներէն քաղելով՝ կը մէջբերեմ յանուանէ յիշեալ հեղինակները եւ երկերը: Այս մէջբերումները կը բարբառին նաեւ Դ. Վարուժանի համարձակութեան մասին, որ յեցած իր գրականագիտական հմտութեան, քերթողական ճարտարութեան ու լայնածիր ընթերցանութեան՝ վստահօրէն եւ անվերապահօրէն կը յայտնէր իր կարծիքը կամ դատաստանը նկատմամբ այս գրողին կամ այն գրքին:

Դ. Վարուժան արդէն «30 Մարտ, 1909, Կանտ»-էն գրած էր Մերուժան Պարսամեան գրագէտին ու քննադատին, թէ «դժբախտաբար հազիւ մէկ-երկու ոտանաւորներու մէջ ճանչցած եմ Ձեր մուսային շունչը, ինչ որ չի բաւեր Ձեր մասին որոշ գաղափար մը կազմելու. ամէն պարագային՝ կը մաղթեմ յաջող թրթուումներ Ձեր քնարին»¹³⁷:

Մ. Պարսամեան քերթողին աւելի խոր ծանօթանալու առիթն ունեցաւ Դ. Վարուժան, ինչպէս կ'իմանանք իր «27 Յուլիս, 1910, Սվազ» թուակիր նամակէն, զոր ղրկեց իր «սիրելի եղբայրակից»-ին¹³⁸ անոր նորատիպը կարդալէն յետոյ. «Բանաստեղծին սիրտը» հաճոյքով կարդացի. քանի մը կտորներ մանաւանդ շատ սիրեցի,

բեհեզագարդ կոյսերը ճանչցողները կրնան անխառն ճաշակել Ձեր ինչ-ինչ կտորները, որոնց ամենամեծ յատկութիւնը նրբութիւնն է: Նոր հատորներ կը մաղթեմ՝ օրաւոր աւելի հոլաթեւ. արդէն այս վերջինին մէջ ինչ-ինչ արուեստի եւ ձեւի առաւելութիւններ անուրանալի են»¹³⁹:

Դ. Վարուժան՝ բանաստեղծը¹⁴⁰, արուեստագէտը¹⁴¹ եւ գեղագէտը¹⁴², ուզեց եւ գիտցաւ օգտակար ըլլալ նորահաս քերթողներու, որոնք կա՛մ իրեն կը ձօնէին իրենց երախայրիքը եւ կա՛մ ալ իրեն կը դիմէին՝ իր կարծիքը լսելու: Վերջիններուն կը պատկանէր Սարգիս Երէցեան (1892-^o) անունով երիտասարդ գրող, թարգմանիչ ու մանկավարժ «ազնիւ պաշտօնակից»-ը, որուն իր ընթերցասիրութեան շնորհիւ ազգային ու միջազգային գրականութիւններուն հմտացած եւ կենսափորձառական տուեալով անոր մղող Դ. Վարուժան «23 Հոկտեմբեր, 1910, Սվազ»-էն գրեց հետեւեալ նամակը:

«Ձեր նամակն ու քերթուածներն ընդունեցայ: Մեծ հաճոյքով կարդացի երկուքն ալ: Եռանդն ու երազը զուգընթաց կ'ընթանան Ձեր լարերուն վրայ: Ուրախ եմ, որ քերթուածներու քառամանեակ մը արդէն կազմած էք, բայց խորհուրդ մը (եթէ կը թոյլատրէք), տակաւին մի՛ հրատարակէք¹⁴³, բայց միշտ գրեցէք՝ մինչեւ որ Ձեր քնարը ըլլայ բոլորովին ինքնուրույն: Մանաւանդ լաւ է կարդաք հելլեն եւ հռովմէական դասականները եւ յետոյ Եւրոպայի գրականութեան կոթողները, որոնք սատար պիտի ըլլան Ձեր մէջ թաքնուած ոսկւոյ հանքերը բանալուն, ուր, յուսամ եւ կը մաղթեմ, որ ազամանդներ եւս ըլլան: Չմոռնամ շնորհակալութիւնս յայտնելու՝ իմ կարծիքս հարցնելու Ձեր ըրած պատիւին համար: Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս Ձեզ եւ Ձեր Մուսային»¹⁴⁴:

Ոչ միայն սկսնակներուն, այլ նաեւ յառաջացածներուն կը յայտնէր Դ. Վա-

րուժան իր գաղափարն ու քննադատութիւնը՝ դրական կամ բացասական: Առաջիններուն կը պատկանէր Երուանդ Քոչեան անունով փարիզաբնակ գրասէր մը, որուն Պոլսէն 1913-ի Յունիսին տուած պատասխանը դասական նմոյշն է վարուժանեան քերթողագիտութեան, ինչպէս նաեւ համարձակախօսութեան, որ, սակայն, չի վիրաւորեր այս պարագային մէջ, քանի կ'ուզէր ըլլալ խորհրդատու, առաջնորդ եւ ուղեցոյց:

Չուլալ ըմբոշխնումի կը հասցնեն կամ անապակ գինին¹⁴⁵ կը հրամցնեն յաջորդ տողերը, որոնք բալասան կը քսեն իրենց հասցէատիրոջ հոգեմտաւոր էութեան վրայ. «Ստացայ Ձեր նամակը եւ կարդացի Ձեր քերթուածները: Ձեր բանաստեղծական կարողութիւնները դեռ կազմաւորման մէջ են: Բայց որովհետեւ ապագային արժէքաւոր ըլլալու խոստումը կու տան, ուստի այժմէն իսկ, այդ տեսակէտով, արժէք մը ունին անոնք՝ խոստումին արժէքը: Դուք, ինչպէս կ'երեւայ, ատակ էք յուզման եւ երեւակայութեան: Կրճատումներէ խոյս տուէք կարելի եղածին չափ ու ջանացէք նոր նիւթեր գտնել գրելու համար: Անշուշտ, բանաստեղծ ըլլալու համար աշխատելը անօգուտ է, բայց կայ արուեստը, որ, ըստ իս, բանաստեղծութեան չափ արժէք ունի, եւ արուեստը ճիգ մըն է: ...Եւ աշխատեցէք աւելի նոր եւ աւելի ինքնատիպ ըլլալ: - Ամէն ինչ մի կարդաք: Որոճացէք մեծ տաղանդներու վրայ միայն, որոնց շունչը լոկ կարող է մեզ բարձրացնել: Ընդունեցէք մաղթանքներս Ձեր յաջողութեան»¹⁴⁶:

Հոս հարցադրում մը կը պարտադրէ ինքզինքը, թէ այս անտիպ ու տպուած գործերը կարդալու ինչպէ՞ս, ե՞րբ եւ ո՞ր ժամանակ կը գտնէր յոյժ բազմազբաղը, եթէ համայնագիտանալու այդ անյագ մարմալը, աննահանջ նկրտումն ու հետեւողական աշխատանքը չունենար կարդացող

եւ ընթերցասէր Դ. Վարուժան, որ ոչ միայն «քերթողի մը հոգին ըմբռնելու կարողութիւնն» ունի¹⁴⁷, այլ նաեւ լաւագոյնս գիտէր, թէ «գեղեցիկը արտայայտելու տարբեր ձեւերուն մէջ կը կայանան գեղարուեստական դպրոցները... թէ բնութեան եւ հոգւոյն գեղեցկութիւնները մէկ կերպով ճշգրտօրէն կ'արտայայտուին - զանոնք նկատել ինչպէս որ են»¹⁴⁸:

Երկրորդներուն՝ յառաջացածներուն մէջ էր նոյնինքն Թէոդիկ (1873-1928), որ բարեկամ բանաստեղծին ղրկած էր իր «Կաղանդ» նորատիպը (Կ. Պոլիս, 1912): Ուսուցչական պաշտօնավայրէն՝ Եւրոկիւսէն, 1912-ի Յունուարի սկիզբը, Դ. Վարուժան գրեց. «...Սքանչելի էին քու էջերդ «Կաղանդ»-ին մէջ՝ իրապաշտ, աշխարհիկ, դիտուած, ապրուած: Կեանքն է անոր մէջ՝ սրտովդ լուսանկարուած, յետոյ զգացումիդ ներկերովդ երփնազարդուած: Իսկ անոնց լեզու՞ն. ինչպէ՛ս որակեմ, այնքա՛ն ինքնատիպ է, մէկ խօսքով՝ կարելի է ըսել միայն ... Թեոդիկի լեզու. մէ՛կ տողէն իսկ կարելի է ճանչնալ զայն՝ ի՛նչ տեսակ գրչով կամ մեխանով ալ գրուած ըլլայ»¹⁴⁹:

Երկրորդներուն՝ շատ յառաջացածներուն մէջ էր նաեւ Դ. Վարուժանի ուսումնապետն ու մտերիմը՝ Հ. Ս. Երեմեան, որ 1913-ի սկիզբը՝ Վենետիկէն լոյս ընծայեց իր «Պատկերներ, Արձակ քնար» ժողովածուն: Ընդունելով իրեն ղրկուած նորատիպը՝ բանաստեղծը Սեպտեմբերին/Հոկտեմբերին շնորհակարար Միխիթարեան բազմաշնորհ հեղինակը. «Ստացայ անհուն ուրախութեամբ Ձեր նուէրը՝ «Պատկերներ»-ը: Ձերմագին շնորհակալութիւնս: Կան շատ սիրուն եւ գունագեղ էջեր: Տպագրութիւնը գուցէ Վանքը սնանկացնէ, բայց գրականութիւնը կը հարստացնէ: Ձգեստը յարմար էր մարմինին. կը շնորհակարարեմ»¹⁵⁰:

Դ. Վարուժան ընթերցասէ՛րն ու կարգացո՛ղը, իր հետեւողական ընթերցանու-

թեան «թիրախ»-ը դարձուց նաեւ հայկական մամուլը: Արդէն աշակերտական նստարաններէն, Մուրատ-Ռափայէլեանին մէջ, եւ համալսարանական տարիներուն, Կանտ, կը կարդար «Բազմավէպ», «Գեղունի», «Մանգումէի էքեար», «Մեծմուսը ախպար», «Անահիտ», «Դրօշակ», «Քրօ Armenia», «L'Arménie», «Matin», «Մշակ», «Շիրակ», «Ռազմիկ», «Ամէնուն տարեցոյցը», «Ազդակ», «Ազատամարտ», «Սասուն», եւ այլ անյուշ հանդէսներ ու թերթեր: Օրինակ՝ «պոլսական լրագրի մը մէջ կը կարդամ»¹⁵¹ կամ «վերջերս լրագրի մը մէջ կարդացի»¹⁵²:

«Երկիր» վերագառնալէն յետոյ շատ տրամաբանական էր, որ ուսուցիչը, դաստիարակը, դասախօսը, հասարակական գործիչը, ճառախօսը, քննադատը, յօդուածագիրը, քերթողը՝ Դ. Վարուժան, հետեւողականօրէն կարդար եւ աչքէ անցնէր օրաթերթերն ու լրագիրները¹⁵³: Հոս՝ Բրգնիկ, Սեբաստիա, Թոգաթ եւ Պոլիս կարդացածներուն գլխաւոր անուններն են՝ «Տաճար», «Դաշինք», «Գարուն», «Գաւառի տարեցոյց», «Գեղարուեստ», «Հող-Դար», «Շանթ», «Հայ գրականութիւն», «Հանդէս Ամսօրեայ» եւ «Կաթողիկէ Արձագանգ»:

«Գեղարուեստ», «Շանթ» եւ «Հայ գրականութիւն» պարբերականներուն մասին ունի գնահատականներ, որոնց մէջբերումները կը փաստեն իրենց հեղինակին բազմահետաքրքիր ընթերցասիրութիւնը, քննադատական տարողութիւնն ու գրականագիտական հմտութիւնը: Դ. Վարուժանի այս արդարադատ խօսքերը կարելոր են հայ գրական-գեղարուեստական մամուլին որակին պատմագրութեան համար:

«Գեղարուեստ»-ի¹⁵⁴ Գարեգին Լեւոնեանին (1872-1947) «27 նոյեմբեր, 1910, Սվազ» թուակիր նամակին մէջ Դ. Վարուժան կ'արտայայտուի այսպէս. «Այստեղ Թորգոմ Եպս. Գուշակեանէն փոխ առի Ձեր

«Գեղարուեստ»-ի Գ-ը թիւը, որ սքանչելի պարունակութեամբ հիացում պատճառեց ինծի: Կարդացի անոր մէջ Ձեր ինձ ուղղած երկտող նամակը, որուն կու գամ պատասխանել եւ սիրով կը ղրկեմ քերթուած մը՝ անոր մէջ հրատարակելու սահմանուած»¹⁵⁵:

Սոյն թիւին մէջ իմ «Յեղին սիրտին» մասին եղած գրախօսականը ուրախացուց զիս, որուն առթիւ պարտական եմ շնորհակալ ըլլալ պր. Մարգարին՝ այդպէս շքեղ հանդէսի մը մէջ պատուած ըլլալուն համար Մուսաս: Եթէ նիւթական անձուկ վիճակս ներած ըլլայ՝ որքա՛ն պիտի բաղձայի «Գեղարուեստ»-ին գոնէ յաջորդ հրատարակուելիք հատորները ունենալ գրասեղանիս վրայ՝ իբրեւ զարդ եւ իբրեւ թանգարան Գեղեցկին»¹⁵⁶:

Իսկ «9 Յունիս, 1913, Պոլիս» թուակիրով կը ծանուցանէ Գ. Լեւոնեանին, թէ «շնորհակալութեամբ ստացայ «Գեղարուեստ»-ի երկու թիւերը¹⁵⁷ միշտ սիրուն, միշտ կուռ ու ճաշակաւոր: Յաջողութիւն: ...Սիրունին փոխադարձ բարեկներ ունի եւ Ձեր գրչին ու գործին վրայ կը տածէ ամենախորունկ համակրութիւն եւ հիացում»¹⁵⁸:

«Շանթ»-ի¹⁵⁹ Մերուժան Պարսամեանին (1883-1944) «3 Յունիս, 1911, Բրգնիկ»-էն կը յայտնէ իր գնահատումը. «Ընդունեցայ «Շանթ»-ը, ինչպէս նաեւ նամակնիդ: Կիսամսեան յաջող է, մաքուր եւ բաւական ընդարձակ: Ամէնէն աւելի գովելին՝ իր մէջ ճանչցուած եւ կարող գրիչներ ունենալն է, շաւի՛ղ մը, ուրկէ, կը մաղթեմ, որ միշտ ընթանայ: Պատկերներէն ամէնէն յաջողը էտկառ Շահինինն է, իր ուսումնասիրութեամբ՝ Ատրուշանի¹⁶⁰ կողմանէ. բախտ մըն է էտ. Շահինէն քանի մը գիծ հրատարակելը. Կը շնորհակարարեմ եւ կը մաղթեմ Ձեր այդ աղուոր կիսամսեային երկար կեանք»¹⁶¹:

«Հայ գրականութիւն»-ի¹⁶² Ջարեհ Գազազեան (1883-՞) քննադատին ուղղեց իր տողերը Պոլիսէն, 1913-ի Յունիսին. «Պարբերականդ կանոնաւոր կը ստանամ: Միշտ կուռ «Հայ գրականութիւն»-ն է: Գնահատումս նոյնն է եւ հիացումս՝ անխախտ: Թրքահայերու միակ հանդէսն է այժմ, որ իրական արժէք ունի»¹⁶³:

Հայ մամուլին պարագային, սակայն, Դ. Վարուժանի մնայուն խանդաղատանքին, հետաքրքրութեան եւ ընթերցանութեան առարկան դարձաւ պոլսահայ տարեգիրքը, ինչպէս նաեւ իր գնահատականներուն¹⁶⁴ ամէնէն մեծ եւ առատ բաժինն ինկաւ Թէոդիկ գրող, բանասէր ու մանկավարժ անխոնջ հիմնադիր-խմբագրին տարած աննախընթաց աշխատեւասեռին եւ բերրի արդիւնքին: Թէոդիկ, Թէոդոս Լաբճիճեան պաշտօնական անուն-մականունով, որ 1910-1915 տարիներուն ստացաւ եօթ նամակ իր բարեկամ Դ. Վարուժանէն¹⁶⁵, 1907-ին սկսաւ հրատարակել իր «Ամէնուն տարեցոյցը»¹⁶⁶:

Դ. Վարուժանի գնահատականներէն կը կատարեմ չորս մէջբերումներ, որոնց մէջ հեղինակը դրած է իր սիրտը, միտքն ու թոխը՝ զանոնք միաձուլելով անխառն ներբողանքի մը, որ խօսուէն է իր առարկայականութեամբ եւ մղիչ ուժականութեամբ: Ոչ կրկնելու յանցաւորութեամբ, այլ՝ շեշտելու պարտաւորութեամբ՝ ըսելու եմ, թէ այս մէջբերումները կը մատակարարեն ձէթը կարդացող բանաստեղծին ընթերցասէր կանթեղին մշտավառ:

Առաջինը կու գայ «Յունուար, 1910, Սվազ»-էն. «Կարդացի «Տարեցոյցդ», որուն ընդհանուր տպաւորութիւնը ցուցած կը գտնեմ ճաշակիւս հայելիին մէջ: Ջքնա՛ղ հանրագիտակ՝ ո՛չ միայն գրական ու գիտական սեռերուն, այլ՝ մաքրութեան եւ կոկիկութեան բոլոր յատկութեանց: Անօգուտ կը համարեմ յաջորդին համար ատկէ կատարեալը մաղթելու քեզի»¹⁶⁷:

Երկրորդը կը հասնի ճիշդ մէկ տարի ետք, դարձեալ «Սվազ»-էն. «Նորութիւններու թանգարան եւ ածու գեղարտութիւնը ծաղիկներու: Ծաղակաւոր միշտ, այն պարսկական նկարէն գորգերուն պէս, որոնք ամէն տարի կը վերանորոգուին իրենց շքեղութեամբ եւ արժէքին մէջ»¹⁶⁸:

Երրորդը, որուն թուականն է «Յունուարի սկիզբ, 1912, Թոգաթ», պերճախօսութիւնն է արժեւորումի ու քաջալերանքի, բայց նաեւ՝ ընթերցումի: Նոյնպէս ունի կենսագրական տուեալներ. «Սպասեցի, որ լրացնեմ «Տարեցոյցը» եւ «Կաղանդ»-իդ¹⁶⁹ ընթերցումը: Եւ որչափ դժուար է կարդալ հոս՝ գաւառի մէջ, իմ այս յոգնեցուցիչ կեանքովս: Մտքի հաճոյք չկայ այստեղ. ըղեղի կատարեալ բզբտում է, երբ մարդ ստիպուած է գտնուարտիլ ետ մնացած երկրի մը բիւրածեւ կամ, լաւ եւս, տձեւ խաւարին հետ:

... Յետոյ «Տարեցոյցը»՝ անգամ մը եւս վերածնած իր գեղեցկութեան մէջ: Շտեմարան մը, ուր առած եւ հաւաքած ես տասանորդը հայ մտքին միամեայ արտադրութեանց, աւելցնելով միշտ քեզմէ բան մը՝ ճաշակիւ խղճմտանքը, եթէ կարելի է այսպէս բացատրել»¹⁷⁰:

Չորրորդ մէջբերումը կտրուկ եւ խօսուն վկայութիւնն է այն բեղուն աշխատանքին մասին, զոր անդուլօրէն կը տանէր Թէոդիկ, որուն «Յունուար, 1915, Բերա» թուակիր զրկած վերջին նամակին մէջ կը գրէ Դ. Վարուժան. «Կամքի ինչ կորով: Չնայելով, որ սուրի եւ վառօդի մրցում մը կայ տիեզերքին մէջ՝ դուն վերստին լոյս կ'ընծայես տարեգիրքդ՝ աւելի հոյակապ, քան իր նախորդները»¹⁷¹:

Այս գլխուն աւարտին շահեկան է մէջբերել ուսումնասիրող կենսագրին առարկայական խօսքերը, որոնք կը կազմեն յստակ եւ ամբողջացուցիչ եզրայանգումը նկատմամբ թէ՛ «մոլի» կարդացող Դ. Վարուժանի ընթերցումներուն եւ թէ՛ սիրած

հեղինակներուն. «Այս գրքերը, որ գնում էր թոշակի խնայողութեամբ, եւ էլի ուրիշ գրքեր գրադարաններից փնտռուած, նա կլանում էր մանրամասն ուսումնասիրութեամբ: ... Վարուժանը չի կորցնում ոչ մի առիթ, եթէ հնարաւորութիւն է ունենում կարդալու: Արձակուրդներին (մէկ Ազոլոյում, յետոյ Տուրինում՝ ընկերների մօտ, ապա բելգիական մի գիւղում) հանգստանալու փոխարէն նա անընդհատ կարդում էր: Կարդում էր նոր հեղինակների, կարդացածները վերակարդում էր նորովի, ուսման ընթացքում ձեռք բերած գիտելիքների, կեանքի ճանաչողութեան փորձի օգնութեամբ նոր ձեւով էր հասկանում նրանց:

Կարդալու եւ ստեղծագործելու անզուսպ պահանջը նրան երկարօրէն գամում էր գրասեղանին: Գարունն անգամ նրան չէր կարող սենեակից հանել:

Համաշխարհային եւ հայ հեղինակների ստեղծագործութիւնների խորագնին ուսումնասիրութեամբ Վարուժանը հսկայաքայլ առաջ ընթանալով բանաստեղծական արուեստում եւ համալսարանը դեռ չաւարտած՝ դարձաւ հայ պոէզիայի առաջնակարգ դէմքերից մէկը»¹⁷²:

Ընթերցասիրութեան մարմնացումին քանդակուած գեղակերտումին կամ աւելի ճիշդ՝ ուսումնասիրուած գիտականացումին վերջին ապացոյցին հեղինակը ինքն է՝ Դ. Վարուժան, որ, ինչպէս վերջը պիտի պատմէր Վարդգէս Ահարոնեանին զրկած «26 Մարտ, 1914, Պոլիս, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Վարժարան» թուակիր ինքնակենսագրական նամակին մէջ, «սակայն տեսած էի Եւրոպան: Օգտուելով տեղւոյն հսկայ գրադարանէն՝ կարդացեր էի հնդիկներէն մինչեւ Հոմեր եւ Հոմերէն մինչեւ Մեթերլինկ»¹⁷³:

Երիտասարդ բանաստեղծին «մոլեռանդ» եւ պտղաբերող, բայց նաեւ առինքնող ու վարակիչ ընթերցասիրութիւնը,

ջամբուած եւ օրինակուած Մխիթարեաններէն, ինչպէս նաեւ սնուցուած իր խանդէն ու գիտակցութենէն, զարգացուց եւ լիացուց «ի վերուստ» շնորհեալ տաղանդը, որուն անմահական անունն է «Դանիէլ Վարուժան»:

Ընթերցասէր ու կարդացող երիտասարդ բանաստեղծը, անկասկած, իր Մխիթարեան դաստիարակներէն լսած պէտք է ըլլայ կամ նոյնիսկ իր ընթերցումներէն իմացած ըլլալու է այս իմաստուն խօսքը. «Ժամանակը փառք է, ժամանակը յաւերժութիւն է: Գուրգուրա՛ ժամանակիդ վրայ եւ զայն օգտագործէ՛ ու պտղաբեր դարձուր»¹⁷⁴:

Դ. Վարուժան ոչ միայն լսեց եւ ըմբռնեց՝ իր ժամանակը լեցնելով ընթերցանութեամբ ու ստեղծագործութեամբ, այլ նաեւ իւրացուց ու գործադրեց այդ անմահացուցիչ խրատականը մինչեւ կեանքին վերջին շունչը:

Եզրակաբար, 1915-ի Հայոց Յեղասպանութեան զոհուած նահատակը՝ Դանիէլ Վարուժան, մատենասէ՛րն ու մատենագի՛րը, կարդացո՛ղն ու քերթո՛ղը, հանդիսացաւ եւ կը հանդիսանայ փառքը, յաւերժութիւնն իր անձին, գործին, ազգին ու մարդկութեան:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Հ. Ե. Տէր-Ղազարեան, *Գանձարան 3300 իմաստուն խօսքերու*, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1992, էջ 17, թիւ 52:
- 2 Դ. Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հտ. Բ, Երեւան, 1986, էջ 210 (Բ.):
- 3 Նոյն տեղում, էջ 237:
- 4 Հ. Ե. Տէր Ղազարեան, *անդ*, էջ 57, թիւ 400:
- 5 Մ. Հայունի, *Դանիէլ Վարուժան՝ Երգիչը յաւերժութեան...*, Պէյրութ, 1998, էջ 9 (Մխիթար Մատենաշար 33):
- 6 Դ. Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հտ. Ա, Երեւան, 1986, էջ 50 (Ա.):

- 7 Մ. Հայունի, *անդ*, էջ 15 եւ հմմտ. A. Ulfing, *Lexikon der philosophischen Begriffe*, Köln, 1997, էջ 122 եւ 435:
- 8 Հմմտ. Գ. Պըլտեան, *Կրակէ շրջանակը Դ. Վարուժանի շուրջ*, Անթիլիաս, 1988, էջ 54:
- 9 Հ. Մ. Ծանաշեան, *Դանիէլ Վարուժան, ի՛ Դանիէլ Վարուժան, Սարսուռներ — Յեղին սիրտը*, Հատուածներ, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1981, էջ 13 (*Գրական Յուշեր* — թ. 5):
- 10 Տե՛ս Հ. Լ. Չեքիեան, *Հոգիի եւ ինքնութեան հետքերով*, Երեւան, 2000, էջ 180-185:
- 11 Հ. Մ. Ծանաշեան, *անդ*, էջ 13:
- 12 «Ան խո՛ր կը սերտէր լեզուն, որով Մեսրոպն ու Նոյիշէն, Սահակն ու Խորենացին պատմեր էին իրենց տեսիլքները. կը պրպտէր պատմութիւնը իր մեծ ու հեք ցեղին ու մարգրիտներ կը քաղէր անցնող դարերէն» (Յ. Ծ. Սիրունի, *Գիծեր Դանիէլ Վարուժանի կեանքէն, ի՛ Դ. Ծիզմէճեան, Դանիէլ Վարուժան, Դպրոցական կեանքը*, Անտիպ Գամակները, Գրականութիւնը, Գահիրէ, 1955, [էջ 141-184], էջ 146):
- 13 Դ. Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հտ. Գ, Երեւան, 1987, էջ 225 (Գ.):
- 14 «Վարուժանին իմացուած էի իտալացի մեծ բանաստեղծ Քարտուչչիի մահը: Արդէն դպրոցին մէջ կարդացած էինք անոր բանաստեղծութիւնները, թոյլտուութեամբ վարդապետներուն» (Դ. Ծիզմէճեան, *անդ*, էջ 36): Գրող, գրականագէտ եւ ուսուցչապետ Ժ. Քարտուչչիին (1835-1907) Փետրուար 16-ին դիպած մահուան բօթին իբր պատասխան՝ Դ. Վարուժան «27 Փետրուար, 1907» թուակիրով կը խնդրէ իր արտակից մտերիմէն. «...Իմ տեղս՝ Իտալիոյ հողին վրայ՝ Գարտուչչիի յիշատակը համբուրէ՛. իր նոր դագաղին վրայ այդ տեղի աստղերը եթէ արցունք կաթեն, լուսինը իմ աչքս պիտի ըլլայ: Այդ տեղի քամիները լեռներուն մէջ եթէ գինքը ողբերգեմ՝ իմ տեղս Վեսուվը պիտի երգէ» (Գ., էջ 328):
- 15 «Օտար ազդեցութիւններ եւ տպաւորութիւններ անպակաս են իր մէջ, որ կարդացած էր «Հնդիկներէն մինչեւ Հոմեր, ու Հոմերէն մինչեւ Մեդերլինկ»: Այս իր վկայութեամբ՝ Դ. Վարուժան արդէն ցոյց կու տայ իր ընդարձակ ծանօթութիւնը այլ եւ այլ դարերու եւ ժողովուրդներու գրական գեղեցկութեանց, որոնցմով ճոխացած էր իր երեսակայութիւնն ու յիշողականը: Սակայն Վարուժան իբրեւ տաղանդաւոր միտք՝ ինքնատիպ եւ անձնական շեշտ մը գիտէր դնել այն իր արտադրութիւններուն մէջ եւս, որոնք օտար ազդեցութեան դրոշմը կը մատնեն: Նախասիրած հեղինակները, կամ անոնք, որոնցմէ կրած է ազդեցութիւն՝ են Լեոբարտի, Քարտուչչի, Ատա Նեկրի, Վիկտոր Հիլօ, Վերհաւոն, Մեդերլինկ եւ Ալիշան» (Հ. Մ. Ծանաշեան, *անդ*, էջ 12-13):
- 16 Անոնցմէ «կուսանէր գեղեցկութիւնները, զորս հանձնարը փոքր էր Իտալիոյ մէջ, ու կը պաշտէր

Թիցիանոն: Ու միշտ ալ սիրեց Թիցիանոն, որուն գոյները դրոշմուած կը զգար իր հոգւոյն մէջ» (Յ. Ճ. Սիրունի, անդ, էջ 146):

17 Գ., էջ 225:

18 «Ջերմ շնորհակալութեամբ «Անահիտ» ստացայ: Ջեր այդ հանդէսը ինծի համար նոր չէ, զայն ամբողջապէս աչքի աճուցած եմ Մխիթարեանց քով: Գիտեմ իր առջի գեղարուեստական շրջանը. ծանօթ եմ անոր բարբախտներուն, յուզումներուն, ազգային դատին հանդէպ, եւ վերջիվերջոյ, մինչեւ այս թիւը դարձեալ գեղարուեստի կապոյտին մէջ թաղուիլը յայտնի է ինծի» (Գ., էջ 544, սեւագիր տարբերակ նամակ, «4 Յունուար, 1906, Կանտ», Ա. Չօպանեանին):

19 Անթուրի գրութիւններէն տե՛ս Ա. Չօպանեան, *Մխիթար եւ Մխիթարեանց գործը*, «Դեմքեր», Փարիզ, 1924, էջ 31-58, Կ. Bardakjian, *The Mekhitarist contributions to Armenian culture and scholarship*, Boston, 1976, Fr. D. Yardemian, *The contribution of the Mekhitarians to Armenian culture and armenology*, Los Angeles, 1987, Հ. Մ. Վրդ. Մանաշեան, *Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան*, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1953, էջ 14-98: Հմմտ. Մ. Թէօլէօլեան, *Դար մը գրականութիւն*, հտ. Ա., 1850-1920, Բ. տպ., Պոստըն, 1977, էջ 26- 27, 29-30, Մ. Հայունի, *Անդրադարձ յոթնըսննամեայ*, Պէյրութ, 2002, էջ 106-114 եւ Ա. Շտիկեան, *Մխիթարեան Միաբանութիւնը*, ՀՍՀ, հտ. Է, Երեւան, 1981, էջ 633-637:

20 Ե. Պատրիարք Դուրեան, *Ամբողջ երկեր*, Զ., Ուսումնասիրութիւնք եւ քննադատութիւնք, Երուսաղէմ, 1935, էջ 455:

21 «Ա. Տիրուեանի՝ Տորկուասո Տաստի «Երուսաղէմ ազատագրեալ»-ի թարգմանական հատուածները տպագրուած են՝ «Բազմավէպ», 1906, թիւ 1, էջ 29-37, թիւ 2, էջ 80-83» (Գ., էջ 547, թիւ 22 նամակի ծանօթագրութեան 7 համար):

22 Գ., էջ 258:

23 Իլիականը գրաբարի թարգմանեցին երկու Մխիթարեան վարդապետներ՝ Հ. Եղիա Վրդ. Թովմաճեան (1843) եւ Հ. Արսէն Վրդ. Բագրատունի (1864):

24 Ընթերցասէր Դ. Վարուժանի ակնարկութիւնը «Մարտիկոսի» «Յառա՛ջ, յառա՛ջ» քերթուածին մասին է, գոր Հ. Արսէն Վրդ. Ղազիկեան հայացանելով՝ տպած է «Բազմավէպ»-ի մէջ (1905, թիւ 12, էջ 561-564):

25 Գ., էջ 275-276:

26 Օրինակ՝ Կանտէն, 25 Դեկտեմբեր 1905-ին գրեց իր տնօրէն վարդապետին՝ Հ. Ստ. Սարեանին. «Ես միշտ երախտապարտ եմ Ձեզի եւ վարժարանին. այս եղածն ալ արդէն մեծ բարիք մըն է, հոգ չէ թէ օրինադրուած բարիք մը» (Գ., էջ 246):

27 P. V. Inglisian, *Die armenische Literatur*, «Handbuch der Orientalistik», Hrg. B. Spuler, I. Abt., 7. Bd., Leiden/KiIn, 1963, S. 235.

28 Վ. Զօրենց, *Պահանջելու պէս խնդրանք իբրեւ...*, Վիեննա, 1986, էջ 39 (Մխիթար Մատենաշար 13):

29 Մ. Թէօլէօլեան, անդ, էջ 582:

30 Յ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, հտ. Զ, Արուեստագէտ սերունդ, Պէյրութ, 1968, էջ 244:

31 Գ., էջ 253, նամակ, «13 Յունուար, 1906, Կանտ», Տօքթ. Ռաֆայէլ Պազարճեանին:

32 Վ. Գաբրիէլեան, *Դանիէլ Վարուժան. Կեանքը եւ գործը*, Երեւան, 1978, էջ 97:

33 Գ., էջ 259-260:

34 Գ., էջ 261:

35 «Բանքեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 2, Երեւան, 1983, [էջ 105-107], էջ 105:

36 Գ., էջ 260:

37 Այս «քիչ մը պարծեցկոտ, խօսած ատեն մեծ տպատրտութիւն» ձգող, «մեծ զարգացումի տէր, մոլեռանդօրէն հայ, միշտ անհասանելի երազներու ետեւէ վազող, միշտ թափառական», «երզնկացի տարօրինակ հայրորդի»-ին մասին տե՛ս Գ. Միզմէճեան, անդ, էջ 24 եւ 26:

38 Գ., էջ 282:

39 «Բայց յուսամ, թէ Դուք, - կը գրէ Ռ. Պազարճեանին, - գերմաներէնին մէջ պիտի յաջողիք. լսածիս համեմատ՝ գերմանական լեզուներուն ձեւը ունի դիրութիւններ՝ գրողին կամքին համեմատ խմորուելու: Կը ցափմ, որ գերմաներէն չեմ գիտեր. ի՞նչպէս կարելի է Գերմանիան ինծի օգտակար ընել» (Գ., էջ 281, նամակ, «3 Ապրիլ, 1906, Կանտ»):

40 «Նիպելունկներու երգը» գերման հերոսական վիպերգն է, որ բերանացի ասանդութեամբ իբր երգեցիկ տաղեր մնացած են մինչեւ ԺԲ. դարը (տե՛ս Prof. Dr. Otto Mann, *Deutsche Literaturgeschichte*, Gütersloh, o. J., էջ 54-57, 68 եւ 368):

41 «Օսիան անուան տակ թարգմուած է եղել սքոթլանդացի բանաստեղծ Մէյմս Մաքֆերընը (1736-1796), որ իր պոեմները ներկայացրել է որպէս հնադարեան բանաստեղծ Օսիանի ստեղծագործութիւնները» (Գ., էջ 505, թիւ 7 ծանօթ.):

42 Գ., էջ 294:

43 Ռ. Պազարճեան «տարօրինակ մարդ էր, եթէ իր նամակներուն անմիջապէս պատասխան չստանար՝ կը վիրաւորուէր եւ կը բարկանար: Ես գիտեի իր այդ տկարութիւնը: Դանիէլը չէր գիտեր. ահա, թէ ի՞նչու կոռի բռնուած էին երկուքը իրարու դէմ» (Գ. Միզմէճեան, անդ, էջ 34):

44 Գ., էջ 304:

45 Գ., էջ 302-303, նամակ, «20 Դեկտեմբեր, 1906, Կանտ», Տօքթ. Ռ. Պազարճեանին:

46 Գ., էջ 296:

47 Տե՛ս «23-24 Դեկտեմբեր, 1906, Կանտ» թուակիր նամակը (Գ., էջ 305-316):

48 Ռ. Պազարճեանի գրախօսութիւնը հասած չէ մեզի: Անկասկած, որ լոյս չէ տեսած: Ըստ իսկրնայ տպագրութեան չյանձնուելու պատճառն եղած ըլլալ Դ. Վարուժանի վերոյիշեալ շատ խիստ նամակը: Կարծես, այս նախագագացումն ունեցած ըլլալ բանաստեղծը. «Բայց պիտի ըստէիք, որ խելացի քննադատութիւն մը ինչ-ինչ մասերուն մէջ ինձ կարող է օգտակար ըլլալ: Ըհիշդ է, զայդ չեմ ուրանար, այս պատճառով երբեք պիտի չուզէի, որ իմ անհամաձայնութիւնս զՁեզ ողորէ եւ արգիլէ Ձեր քննադատութիւնն հրատարակելու: Թո՛ղ որ հակառակ պարագային կարող էք ինձ լուծ նամակով աւելի օգտակար ըլլալ: Խորհողներով՝ Ձեր իմ վրայ ունեցած ազդեցութիւնը անուրանալի է: Գրեցէք, հոգ չէ, թէ երկտող մը, Ձեր մէկ բառը պարբերութիւն մը կը շինեն» (Գ., էջ 316): Յամենայնդէպս, 1912-ին, երբ քերթողը հրատարակեց իր «Յեղին սիրտը», բարեկամ բժիշկը, որուն հետ թղթակցութիւնը դադարած էր 1907-ի Մայիսէն, հանգամանօրէն գրախօսեց նորատիպը: Այս գրութեան մէջ մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ նաեւ «Մարտունները» մատենին մասին՝ տալով 1906-ի արտայայտած կարծիքները (տե՛ս «Բիզանդիոն» օրաթերթ, թիւ 4805-4813, Օգոստոս 2/14-14/27, Կ. Պոլիս, 1912):

49 Գ., էջ 306:

50 Գ., էջ 316:

51 Գ., էջ 304:

52 Գ., էջ 315-316:

53 Գ., էջ 306:

54 Գ., էջ 309:

55 Գ., էջ 310:

56 Գ., էջ 315:

57 Գ., էջ 328:

58 Գ., էջ 330:

59 Տե՛ս անձանօթներուն մասին՝ Գ., էջ 663, թիւ 63 եւ 64, էջ 671-672, թիւ 95 եւ 96, էջ 975, թիւ 106 եւ 107, էջ 676-677, թիւ 114, 116 եւ 118, էջ 678-679, թիւ 122 եւ 123:

60 Գ., էջ 337:

61 Նաեւ հմմտ. Գ., էջ 672-673, թիւ 95 եւ «Բանքեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 2, Երեւան, 1983, էջ 115:

62 «Խառ» կը ճշանակէ «փուշ կամ փշոտ թուփ» (Հր. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Բ, Երեւան, 1973, էջ 335բ) կամ՝ «փուշ, փշոտ թուփ, փշոտ թիւրի պտուղ» (Ստ. Մալխասեան, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 244բ): Բայց «խառ»-ին տեղ կայ նաեւ «խար», որուն երկրորդ իմաստն է «փուշ, պտուղ փշոտ թիւր» (Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Ս. Սիրմէլեան, Հ. Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. Ա., Վեներտիկ, 1836, էջ 929բ):

63 Գ., էջ 337-338:

64 Տե՛ս «Բանքեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 2, 1983, էջ 112-114:

65 Գ., էջ 677, թիւ 118:

66 Գ., էջ 581, թիւ 83 նամակին ծանօթագրութեան 3 համարը:

67 Գ., էջ 581, թիւ 83 նամակին ծանօթագրութեան 3 համարը:

68 Գ., էջ 337:

69 Գ., էջ 338:

70 Գ., էջ 337:

71 Իրողութիւնն այն է, որ Ռ. Պազարճեան կը գանգատէր Դ. Վարուժանին, թէ կա՛մ ուշ կը պատասխանէր իր գիրերուն եւ կա՛մ յաճախ չէր դրկեր նամակ (տե՛ս «Բանքեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 2, 1983, էջ 109):

72 Դ. Վարուժան նկատի ունէր 24 Մայիս 1907 թուակիր նամակը (տե՛ս «Բանքեր Հայաստանի արխիւների», անդ, էջ 112-114):

73 Գ., էջ 347, նամակ, «18 Օգոստոս, 1907, Օսթաքեր Լուրտ», Դերեցիկ Միզմէճեանին:

74 Ա. Չօպանեան տեսականօրէն եւ գործնականօրէն օգտակար ու քաջալեր եղաւ Դ. Վարուժանին: Օրինակ՝ 10 Փետրուար 1906 թուակիր նամակին մէջ նոր հեղինակին կը թելադրէ դիմել Թիֆլիսի Կենդրոնական Գրաքննադատանոցին եւ քանի մը թերթերու խմբագրութիւններու, որ բարեհաճին նախաձեռնել նորատիպ «Մարտուններ»-ուն վաճառքը: Նոյն գիրին մէջ կ'իմացնէ իր յօժարութիւնը՝ հարկը օրինակներ ծախելու իր «Անահիտ» հանդէսին միջոցաւ (տե՛ս Դանիէլ Վարուժան, *Նամակակցի*, պտր. Գոհար Ազնաւորեան, Երեւան, 1965, էջ 233), որուն համար քերթողը անհունապէս կը յայտնէ «շնորհակալութիւններս» (Գ, էջ 265):

75 Դ. Վարուժան 17 Մարտ 1906-ին կը յայտնէ «շնորհակալութիւնս Ձեր բարեացակամ ազդին եւ այն մտադրութեան» (Գ., էջ 274) համար, գոր Ա. Չօպանեան հրապարակեց իր թերթին մէջ. «Դանիէլ Վարուժանի «Մարտուններ»-ը. Դանիէլ Վարուժան, որուն մէկ հոյակապ քերթումը կը հրատարակենք մեր այս թիւով, ի լոյս ընծայած է բանաստեղծութեանց հատորիկ մը, որ սքանչազմամբ պիտի կարդացուի: Վարուժան հայ բանաստեղծութեան ամէնէն ինքնատիպ ու հզօր դէմքերէն մին ըլլալու կոչուած է: Իր հատորին վրայ աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսինք մեր յաջորդ թիւով» («Անահիտ», Փարիզ, թիւ 1-2, 1906, էջ 32):

76 Օրինակ՝ Դ. Վարուժան կը սկսի իր «12 Յունուար 1906, Կանտ» թուակիրն այս պարբերութեամբ. «Միրելի բարեկամ, (Ձեր ըղձին համեմատ այսպէս կը կոչեմ զՁեզ, եւ մէջս Ձեզի հանդէպ յարգանքս խանդոտ սիրոյ կը փոխուի)» (Գ., էջ 251):

77 Օրինակ՝ Դ. Վարուժանի 17 Դեկտեմբեր 1906-ին գրած մտածոր ու սրտաբոխ տողերը կը բացայայտեն ամէն ինչ այս կապակցութեամբ. «Գրքե-

րուն հետ ընդունեցայ Ձեր ամսական ալ: Կ'ըսէք, թէ դրկած քերթուածս սիրով պիտի հրատարակէք. ջերմ շնորհակալութիւններս: Անոր վրայ ըրած քննադատութիւնը արդէն փափաքս ըլլալուն՝ ուրախութիւնս եղաւ: Իմ արուեստին կամ կազմութեան վրայ Ձեր ըրած, կամ իմ խնդրած, դիտողութիւնները խիստ շահեկան եղան ինծի, քանի որ Ձեր դատաստանին մէջ հաւատքն ունիմ արդի գեղարուեստագէտ մտատրականութեան դատաստանի խտացումը գտնալ» (Գ., էջ 241):

78 Օրինակ՝ Դ. Վարուժան վերի նոյն ամսակին սկիզբը կ'անդրադառնայ Ա. Չօպանեանի նորագոյն մէկ աշխատանքին. «Գալով «Անահիտի», Ձեր Աբովեանի վրայ գրած խմբագրականը իրազեկ արժանի էր բանաստեղծին. ո՛չ ամբողջ, պիտի ըսէք, եթէ ուր տարի առաջ գրածնիդ (գոր շատ եւ մանրամասն կը յիշեմ կարդացած ըլլալս) չգար ամբողջացնելու անոր ամբողջ կազմուածքը՝ մինչեւ ամենանորը ջղերն ու ուկրները: Եթէ Ձեզ հաւասար թափով կը սիրեմ Աբովեանը, իր ցոլացիկ հայութիւնն է՝ կրթուած ու երոպականացած կենդանացող ոգիի մը շուրջը»:

79 Դ. Վարուժան միշտ կ'անսար Ա. Չօպանեանի խորհուրդներուն եւ ցուցումներուն: Օրինակ՝ Դ. Վարուժանի «6 Սեպտեմբեր, 1906, Ազոյօ-գիւղ, Վենետիկ» թուակիր ամսակին առաջին երկու պարբերութիւնները խօսուն են. «Սիրելի Պ. Չօպանեան, «Անահիտը» ստացայ, այս անգամ ամբողջ Ձեր բարեկամութեան հաւաստիքը կը դրկէք քննադատութեան մը պատրուակով (խօսքը մեծ գրաքննադատին «Սարսուռները» նորատիպին նուիրած մատենախօսականին մասին է, 1906-ի «Անահիտ»-ի թիւ 6-7, էջ 107-113, երկամսեայ համարին մէջ - Հ. Մ. Թ.), որուն համար եզականօրէն շնորհակալ եմ: Ես կը մտածեմ, թէ բոլոր ներքողները (Ա. Չօպանեանի գրախօսականէն այս մէջքերունը կ'արտայայտէ անոր դիտաւորութիւնն ու համարումը. «Վարուժանի քննարկը ամենամեծ յատկութիւնն ունի ինքնատիպ հնչիւնով մը օժտուած ըլլալու ու հոն, ուր ուժեղ կը թրթռայ, ոյժը կը ձգտի դէպ ի վեհ բարձունքներ ու մերթ կը հասնի շքեղ թռչող մը...: Իր սկզբնատրութիւնը մին է ամենէն շքեղ արտայայտութիւններէն, որ Հայոց մէջ յայտնուած ըլլան» - Հ. Մ. Թ.), գոր կրցած էիք ձուլել ապագայի մը խրախուսանքին հետանկարովը կ'ըլլան եւ առհաստիչեայ են բարեկամական այն ձեռքի սնդմումին, գոր այս տարի ինծի տուիք»:

80 Մ. Հայունի, Աստուածամայրը հայ բանաստեղծութեան մէջ, հտ. Ա, Ծնորհալի Մատենաշար, թիւ 3, Պէյրութ, 1997, էջ 146, «Արշակ Չօպանեանի բանաստեղծութեան մէջ՝ Մարիամ Կուսամայրը» (էջ 146-176):

81 Հմմտ. Դ. Վարուժան, *Նամակահի*, էջ 232:

82 Ապագային, հաւանաբար 1912-ին, Դ. Վարուժան հայացուց երեք կտորներ Ադամ Միգրիելիչէ (տե՛ս Բ., էջ 305-310):

83 Գ., էջ 275:

84 Գ., էջ 664, 671, 673, 678, 678, 680 եւ 681:

85 Գ., էջ 337:

86 Գ., էջ 342:

87 Գ., էջ 343:

88 «Արձակուրդը վարժարանն անցնելուդ ուրախ եմ, - կը գրէր Դ. Վարուժանն իր ընկեր-եղբոր՝ Դ. Ծիզմեճեանին, - իրաւունք ունիս, կարօտ ըսուած զգացում մը գոյութիւն ունի միշտ» (Գ., էջ 247):

89 Գ., էջ 344-345:

90 Գ., էջ 347-348:

91 Տե՛ս Գ., էջ 348 եւ 350:

92 Տե՛ս Գ., էջ 351:

93 Դ. Ծիզմեճեան, անդ, էջ 41, 42, 43, 44 եւ 45:

94 Գ., էջ 351:

95 Գ., էջ 352:

96 Այս գիրքերուն մասին տե՛ս *Helmuth von Glase-napp, Die nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt a. M., 1966, էջ 292, 155 եւ 152:

97 Ակնարկութիւնը կը հայի «Արմենուհի» 476 տողոնց դիցազնական վիպերգին, գոր ձօնեց «Արշակ Չօպանեանին» (Ա., էջ 212-228 եւ 472-494):

98 Գ., էջ 352:

99 Գ., էջ 355:

100 Գ., էջ 355:

101 25 Ռեկտեմբեր 1907-ին «Արմենուհի» «վիպերգը վերջացուցի եւ քարտիս հետը կը դրկեմ: Պոլիս եղած ատենս հայաստանցի պատանի մը իր քրոջ մասին արտաշարժ պատմութիւն մ'ըրած էր: Այդ դէպքը (Արմենուհիէս, բաւական տարբեր էր. բայց ո՛վ կը յուսար, թէ երեսակայութենէ երեսակայութիւն ան զիս պիտի առաջնորդէր քերթուածի մը ամբողջութեան: Այսպէս եղաւ: Ի՛նչ - կը վերաբերի պատմական մասին, համակրելի Հայր Անդրիկեան (տե՛ս Յ. Ծ. Սիրունի, անդ, էջ 147-149) ինծի մատնանիշ ըրած էր (16 Հոկտեմբեր 1906 թուակիր ամսակով՝ Հ. Ներսեհ Անդրիկեան (1879-1936), բանաստեղծ ու բանասէր, իր սիրելի բարեկամին՝ Դ. Վարուժանի ուշադրութիւնը դարձուցած էր Ջաքարիա Սարկաւազի «Ժամանակագրութիւն»-ին մէջ յիշուած պատմադէպի մը վրայ նախնեայց գրութիւններուն մէջ գեղեցիկ դրուագ մը: Այս առիթ եղաւ ինծի Ծախ Աքքասի դէմքին ծանօթանալու» (տե՛ս Դ. Վարուժան, *Նամակահի*, էջ 246-247) (Գ., էջ 357):

102 Գ., էջ 356:

103 Խօսքը 15 Ապրիլ 1906-ին աւարտագրուած ու նախապէս «Անի» խորագրեալ 212 տողոնց գեղօնին մասին է, որ առաջին անգամ, սակայն, «Անիի աներակներուն մէջ» (տե՛ս Ա., էջ 86-92, 380-390 եւ 556-557) վերտառութեամբ լոյս տեսաւ «Ցեղին սիրտը» հաւաքածոյին մէջ (էջ 31-40):

104 «...Վարուժանն Ակատի ունի «ստեղծումի» մակարդակը, որ կը բնորոշէ կրկնակ եզրով մը. ստեղծելը արիւնի մըն է, մարտիրոսանալ մը... բայց անա լեզուի փառքով զգեստատրել մը, գեղարուեստի շնորհի փոխանցում մը: ...Արիւնումը կը թուի անբաւարար ինքնին՝ առանց լեզուի զգեստատրումին ու արուեստի փառքին» (Գ. Պըլտեան, անդ, էջ 180):

105 Գ., էջ 359-360:

106 Գ., էջ 364:

107 Գ., էջ 361:

108 Գ., էջ 364:

109 Գ., էջ 365, ամսակ, «11 Փետրուար, 1908, Կանտ», Դ. Ծիզմեճեանին:

110 Գ., էջ 366, «3 Մարտ, 1908, Կանտ»:

111 Գ., էջ 364, ամսակ, «2 Փետրուար, 1908, Կանտ», Ա. Չօպանեանին:

112 «Հ. Մեսրոպ Ծանաշեան Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի (1828-1868) մասին իր գրութիւնը կը սկսի այս ամենասաց նախադասութեամբ. (Արեւմտահայ գրականութեան ամենէն գեղեցիկ դէմքերէն, ամենէն ազնուական ոգիներէն մէկն էր, քարոզիչ եղբայրութեան ու սիրոյ: Այս նշանատր գրականագէտ Մխիթարեան վարդապետէն առաջ, Արշակ Չօպանեան բուն գրաքննադատը, որ մեծ մասնագէտն է Մ. Պէշիկթաշլեանի կեանքին ու գործին՝ 1904-ին եւ 1907-ին Փարիզ հրատարակելով անոր երկերն ու կենսագրութիւնը, անլի մանրամասնօրէն ու հանգամանօրէն պատկերած է նոր դարերուն «Ծնորհալի» բանաստեղծին Ակարագիրը» (Մ. Հայունի, Տիրամօր հետ հայ բանաստեղծներ..., Պէյրութ, 1994, էջ 61):

113 Գ., էջ 363:

114 Ա. Չօպանեան մեծ գրաքննադատը, որ ոչ միայն խանդաղատանքով լեցուած էր իր երիտասարդ թղթակիցին հանդէպ, այլ նաեւ հետետողական նպատակով՝ Դ. Վարուժանի միտքն ու գրիչը հասցնելու գեղիթին հմտութեան եւ գրականութեան, որոնցմով ալ անլի պիտի կարենար ստեղծաբանել իր երգերը, 23 Յունուար 1908-ի ամսակով յանձնարարած էր կարդալ այս հեղինակները՝ Լը Գոնթ տը Լիսլը, Խօզէ Մարիա Հերետիա, Անտրէ Ծեղիէ, Ծարլ Պոտլեր, Թէոֆֆիլ Կօտիէ եւ Ժան Մորեսա:

115 Գ., էջ 363-364:

116 Հմմտ. Դ. Վարուժան, *Նամակահի*, էջ 263:

117 Գ., էջ 367:

118 Գ., էջ 367:

119 Գ., էջ 366:

120 Գ., էջ 368:

121 Դ. Վարուժան, *Նամակահի*, էջ 264:

122 Գ., էջ 370:

123 Գ., էջ 371:

124 Գ., էջ 371-372:

125 Գ., էջ 459:

126 Ա. Պատրիկ, Դանիէլ Վարուժան իմ յուշերում, Պէյրութ, 1968, էջ 141:

127 Գ., էջ 251, ամսակ, «5-7 Յունուար, 1906, Կանտ», Հ. Աթանաս Վրդ. Տիրոյեանին:

128 «Ա. Չօպանեանը թարգմանել, առաջաբանով ու ծանօթագրութիւններով հրատարակել էր հայոց պատմութեանն ու գրականութեանը, միջնադարեան բանաստեղծութեանը, ժողովրդական երգերին նուիրուած հետեւեալ ֆրանսերէն գրքերը. 1. L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient, 1897, 2. Poèmes Arméniens, 1902, 3. L'Assassinat du Père Salvatore par les soldats turcs. T'Assoinage d'Aghassi, 1897, 4. Chants populaires Arméniens, 1903» (Գ., էջ 540, թիւ 12 ամսակին ծանօթագրութեան 2 համարը):

129 Գ., էջ 240:

130 «1905-ի տարեվերջին ընկերներից մէկին՝ Ստեփանին գրած մի ամսակում, որ չի հասել մեզ, Վարուժանը յայտնել է, թէ բանախօսել է հայկական հարցի մասին» (Գ., էջ 545, թիւ 19 ամսակին ծանօթագրութեան 5 համարը):

131 Գ., էջ 253:

132 Հետաքրքրական է նաեւ Փրոֆ. Ժագ Փիրէնի հաւաստիացումը, որ մէջքերում է 3 Փետրուար 1958-ին գրուած ամսակէն. «Դանիէլ Վարուժանը... համալսարանական ուսումնառութեան տետողութեան սերտօրէն կապուած էր իմ մեծ եղբորս...: ... Այցելում էր մեզ...: Իմ վրայ էլ անցնելի տպատրութիւն է թողել նրա անձնատրութիւնից բխող հմայքը: Կատարելապէս տիրապետած ֆրանսերէն լեզուին, նա արտայայտում էր անհուն նրբերանգներով ու նրա մտածումը թում էր պարուրուած բանաստեղծական մի տեսակ լուսապսակով, նոյնիսկ երբ առնչում էր իրականութեան ամենամիջակական հարցերի» (Ա. Պատրիկ, անդ, էջ 146):

133 Ա. Պատրիկ, անդ, էջ 141:

134 Ապագային՝ Լ. Հասնանեան եղաւ առաջին վարուժանագէտ կենսագիրը, երբ Պոլիս, 1919-ին հրատարակեց «Անահիտներ - Դանիէլ Վարուժան, Կեանքը եւ գործը» յոյժ օգտակար մենագրութիւնը:

135 Պոլիս, 1909-ի Յունուար 19-ին եւ Ապրիլ 6/19-ին՝ Լ. Հասնանեան հրատարակեց «Եղիա Տէմիրճիպաշեան» կենսագրութիւնը եւ «Այրած քնար մը Բինկեանի մոխիրներուն վրայ» պոէմը: Երկուքն ալ դրկելով համալսարանական ուսանողին՝ առաջինը մակագրած է. «Տաղանդատը եւ իսկատիպ բանաստեղծին՝ Դանիէլ Վարուժանի»: Երկրորդին մակագրութիւնն է. «Խորապէս զգայուն ու տաղանդատը բանաստեղծին՝ Դանիէլ Վարուժանի» (Գ., էջ 614, թիւ 137 ամսակին ծանօթագրութեան 2 համարը):

136 Գ., էջ 411-412:

137 Գ., էջ 407:

138 Գ., էջ 407:

- 139 Գ., էջ 430:
- 140 Տե՛ս հետաքրքրական, բայց ոչ համապարփակ եւ կամայական մեմագրութիւնը՝ Պ. Սեւակ, *Երկեր, Վարուժանի պոէզիան*, հտ. Գ, Երեւան, 1983, էջ 471-550:
- 141 Տե՛ս հմտալից, բայց ոչ լման դասախօսութիւնը՝ Լ. Լ. Զեքիեան, *Դանիէլ Վարուժան բանաստեղծ եւ արուեստագէտ*, «Բազմավէպ», 1984, էջ 10-25:
- 142 Տե՛ս շահեկան, բայց անկատար յօդուածը՝ Սիլվա Յովհաննիսեան, Գեղարհիտական իտալի վարուժանեան ըմբռնումները, «Ազդակ», Պէյրոս, 16 Դեկտեմբեր, 1996, էջ 5բ-դ:
- 143 Բարեացակամ եւ ազնուախոհ խորհրդատու Դ. Վարուժանի խրատին հաւանաբար անալոլ՝ Ս. Երեցեան լոյս չընծայեց իր քերթուածներուն հաւաքածոն:
- 144 Գ., էջ 435-436:
- 145 Տե՛ս Ս. Զ. Գրիգորեան, *Գիճու երգը ըստ Դանիէլ Վարուժանի եւ Վահագն Դաւթեանի*, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», թիւ 3 (81), 1993, էջ 173-182:
- 146 Գ., էջ 456-457:
- 147 Գ., էջ 446:
- 148 Գ., էջ 413:
- 149 Գ., էջ 445:
- 150 Գ., էջ 459:
- 151 Գ., էջ 277:
- 152 Գ., էջ 328:
- 153 «Դանիէլ Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածուի» երրորդ հատորին մէջ՝ «Բնագրերում յիշատակուած պարբերականներ» վերտառութեան տակ, 40 անուններ կան (Գ., էջ 707-708):
- 154 «Գեղարուեստ» գրական, գեղարուեստական, երաժշտական, նկարազարդ հանդէս է՝ հրատարակուած Թիֆլիսի մէջ, 1908-1909, 1911, 1913, 1917 եւ 1921: Խմբագիր-հրատարակիչն էր Գ. Լեոնեան (տե՛ս Մ. Ա. Բաբլոյեան, *Հայ պարբերական մամուլը*, Մատենագիտական համահաւաք ցուցակ (1794-1980), Երեւան, 1986, էջ 70բ, թիւ 463):
- 155 Դ. Վարուժան ղրկեց «...Ո՛վ Լալազէ» քերթուածը, գոր երկնէց 28 Հոկտեմբեր 1910-ին: Տպուեցաւ «Գեղարուեստ»-ի մէջ (1911, թիւ 4, էջ 94-96):
- 156 Գ., էջ 438:
- 157 Հմմտ. Գ., էջ 455:
- 158 Գ., էջ 457:

- 159 «Ծանթ» գրական ու գեղարուեստական հանդէս է՝ հրատարակուած Կ. Պոլիս, 1911-1915 եւ 1918-1919: Արտօնատէր-խմբագիրն էր Մ. Պարսամեան (տե՛ս Մ. Ա. Բաբլոյեան, անդ, էջ 90ա, թիւ 668):
- 160 «Ատրուշան» ծածկանունը կը գործածէր Լ. Սիմոն Վրդ. Երեմեան, որուն մասին տե՛ս Ասատուր Փաշայեան, *Սիմոն Երեմեանի գիտական եւ գրական ժառանգութիւնը*, ՊԲՀ, թիւ 3 (167), Երեւան, 2004, էջ 131-147:
- 161 Գ., էջ 444 եւ տե՛ս էջ 448:
- 162 «Հայ գրականութիւն» գրական, գիտական ու գեղարուեստական ամսօրեայ հանդէս է՝ հրատարակուած Չմիտնիայի մէջ, 1911-1914: Հիմնադիր-խմբագիրն էր Զ. Գազազեան (տե՛ս Մ. Ա. Բաբլոյեան, անդ, էջ 88բ-89ա, թիւ 656):
- 163 Գ., էջ 458:
- 164 Տե՛ս Գ., էջ 402-403 եւ 461:
- 165 «Դանիէլ Վարուժանէն իր սիրելի բարեկամին» Թեոդիկին ողջո՛յն, պարտական եմ քեզի, սիրելիս, պարտական եմ խօսքեր, գոր երկար ժամանակ պահեցի սրտիս մէջ եւ պատառ մը թողոթ չգտայ կարծես զանոնք ծրարելու համար» (Գ., էջ 449, նամակ, «15 Մայիս, 1912, Թոգաթ»):
- 166 Այս գրական, պատմական ու գիտական տարեգիրքը լոյս տեսաւ Կ. Պոլիս, 1907-1923, Փարիզ, 1924, Վիեննա, 1925, Վեներիկ, 1926 եւ Փարիզ, 1927-1929 (տե՛ս Մ. Ա. Բաբլոյեան, անդ, էջ 66ա, թիւ 412):
- 167 Գ., էջ 423 եւ *Ամէնուն տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 3:
- 168 Գ., էջ 439 եւ *Ամէնուն տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 6:
- 169 Այս վերտառութեամբ՝ Պոլիս, 1912-ի սկիզբը, Թեոդիկ հրատարակեց իր արձակ գրութիւններուն հաւաքածոն:
- 170 Գ., էջ 445 եւ *Ամէնուն տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 5:
- 171 Գ., էջ 466 եւ *Ամէնուն տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1916-1920, էջ 9:
- 172 Վ. Գաբրիէլեան, անդ, էջ 98-99:
- 173 Գ., էջ 464:
- 174 Լ. Ե. Տէր-Ղազարեան, անդ, էջ 56, թիւ 393:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ
1912-1921 ԹԹ.

Սամուէլ Պողոսեան

1912-1921 թուականները Հայոց պատմութեան բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանն է. մեր ժողովուրդը իր մեծ երազանքների ճանապարհին ունեցաւ խոշոր վայրիվերումներ, անցաւ Եղեռնի գողգոթայով, ձեռք բերեց անկախութիւն եւ անմիջապէս էլ կորցրեց այն՝ ապրելով դառն յուսախաբութիւններ:

Այս դժուարին շրջանում Հայ ազգային պատուիրակութեան ղեկավարն էր եգիպտահայ մեծահարուստ եւ բարերար Պողոս Նուպար փաշան (1851-1930), որը եւրոպական տէրութիւնների առջեւ փորձում էր պաշտպանել Հայկական Հարցն ու Հայութեան շահերը:

1912 թ. նոյեմբերի 10-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ V-ի կոնդակով՝ Պողոս Նուպար փաշան նշանակուեց եւրոպական տէրութիւններում Կաթողիկոսի լիազօր եւ պէտք է բարձրացնէր Հայկական Հարցը: Այնուհետեւ մինչեւ 1921 թ. Պ. Նուպարի գործունէութիւնն ու ծրագրերն անմիջականօրէն կապուեցին Հայկական Հարցի պատմութեան հետ: Փորձութիւններով լի այդ ժամանակաշրջանում Հայութեան առջեւ դրուած խնդիրները եւ Պ. Նուպարի ծրագրերը փոփոխութեան էին ենթարկուում միջազգային իրավիճակն համապատասխան՝ բարենորոգումների համեստ պահանջներից վերածուելով «ծովից ծով» Հայկական անկախ պետութիւն կազմելու երազանքի:

Պ. Նուպարը համազգային, համամարդկային չափանիշների գործիչ էր, որը պատիւ կը բերէր ամէն ազգի. եւրոպական կրթութեամբ, լայն մտահորիզոնի տէր անձ, անսահման հայրենասէր եւ բարե-

գործ, անխոնջ, անյոգնաբեկ ազգային գործիչ, ճանաչուած ֆինանսական, քաղաքական եւ մտաւորական շրջաններում: Նա Հայկական Հարցի յաջողութեան համար ներդրեց իր հարստութիւնն ու ազդեցութիւնը, լեզուն ու գրիչը: Ազգային պատուիրակութեան նախագահի պաշտօնը ստանձնելուց յետոյ նա դարձաւ ամենաժողովրդական հայը: Երուանդ Օտեանը գրում է. «Ալ լոկ հարուստ բարերար մը ըլլալէ դադրեցաւ անիկա ու դարձաւ յոսոյ փարոս մը, դէպի ուր ուղղուեցան ամէնուն աչքերը»²:

Պ. Նուպարը սկզբնական շրջանում հանդէս էր գալիս Արեւմտեան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու աւելի համեստ պահանջներով: Նրա ծրագրերը բխում էր 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ յօդուածի³ եւ 1895 թ. Մայիսեան բարենորոգումների նախագծի⁴ սկզբունքներից: Ըստ դրանց՝ Հայկական վեց նահանգները (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբէքիր, Սեբաստիա) միաւորուելու էին մէկ երկրամասի մէջ, ուր թրքական կառավարութիւնը նշանակելու էր ընդհանուր կառավարիչ, որին կից նշանակուելու էին եւրոպացի խորհրդականներ՝ լայն լիազօրութիւններով: Այդ վարչութեան վերահսկողութեամբ վերակազմուելու էին ոստիկանութիւնը եւ դատարանները, բարեփոխուելու էր հարկային եւ ֆինանսական համակարգը, ետ էին վերադարձուելու հայերից զբաւուած հողերը, կառուցուելու էին ճանապարհներ, որի հետեւանքով երկրամասում կը հաստատուէր համեմատական ապահովութիւն եւ արդարութիւն, կը բարելաւուէր տնտեսական